

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ 46ος • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 259 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ 2023 • ΤΕΒΕΤ – ΣΙΒΑΝ 5783

Ισχυροί Δεσμοί, Μνήμη, Προσφορά και Συνέχεια

Του ΔΑΥΙΔ ΣΑΛΤΙΕΛ

Ο ΕΛΛΗΝΟΑΜΕΡΙΚΑΝΟΣ ΓΙΑΤΡΟΣ ΕΜΙΛ ΚΑΚΚΗ και η οικογένειά του επιστρέφουν στη Δράμα, ο Αμερικανός Καθηγητής Ροντρίγκ στο Διδυμότειχο, όπως και οι οικογένειες Ταραμπουλούς και Αλμπάλα. Ο ψυχαναλύτρια Αριέλλα Ασσέρ γυρίζει στην Ξάνθη, όπου η ντουλάπα του συγγενή της Γιουδά Περαχιά έχει γίνει πλέον εκπαιδευτικό πρόγραμμα για το Ολοκαύτωμα. Η ιστορικός Οντέτ Βαρών – Βασάρ αναβιώνει την ιστορία της Καβαλιώτικης οικογένειας Βαρών. Ο Ιωσήφ - Φίκος Μεβοράχ, με το βιβλίο του για τους καπνεμπόρους της Καβάλας και το ντοκιμαντέρ για τους Εβραίους της Αν. Μακεδονίας - Θράκης έχει αναζωπυρώσει το ενδιαφέρον για την ελληνοεβραϊκή κληρονομιά της περιοχής. Επιστροφή στις ρίζες, επανασύνδεση με την παράδοση, ιστορική συνέχεια...

ΣΤΗΝ ΚΑΒΑΛΑ, εννέα δήμοι της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης συνυπογράφουν το ιδρυτικό καταστατικό του «Δικτύου Πόλεων κατά του Αντισημιτισμού και της Διασποράς φυλετικού μίσους».

ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, η Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κατερίνα Σακελλαροπούλου ηγείται της πορείας μνήμης «Ποτέ Ξανά Θεσσαλονίκη - Άουσιβιτς», στην 80ή επέτειο από την αναχώρηση του πρώτου συρμού που έστειλε το 96% των Εβραίων της πόλης στο ναζιστικό στρατόπεδο εξόντωσης.

ΤΑ 80 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΚΤΟΠΙΣΜΟ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ της Βόρειας Ελλάδας -που μνημονεύτηκαν φέτος με σημαντικές δράσεις, ορισμένες εκ των οποίων παρουσιάζονται στο τεύχος αυτό- σηματοδότησαν τα πρώτα βήματα για την εκ βάθρων αλλαγή στην αντιμετώπιση της εβραϊκής ιστορίας σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Τι νέο βλέπουμε; Την ενεργή συμμετοχή στη δέσμευση για τη διατήρηση της μνήμης: Τοπική αυτοδιοίκηση, πανεπιστήμια, κοινωνία των πολιτών, σχολεία, καλλιτέχνες, ερευνητές, όλοι συμβάλλουν με καινοτόμες πρωτοβουλίες παιδείας και πολιτισμού.

ΟΙ ΑΙΣΙΟΔΟΞΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ που ξεπηδούν μέσα από αυτό το τεύχος εναλλάσσονται με τον θρήνο και το πένθος για την απώλεια του Μωυσή Ελισάφ, που στιγμάτισε το πανελλήνιο και ιδιαίτερα τον Ελληνικό Εβραϊσμό. Το αφιέρωμα στη μνήμη του μοιάζει 'λίγο' και τα λόγια ανεπαρκή για να περιγράψουν τον εγκάρδιο φίλο, τον ακούραστο μαχητή, τον εμπνευσμένο δήμαρχο, τον σοφό δάσκαλο, τον επιστήμονα, τον γιατρό, τον συμπαραστάτη, τον οδηγό....

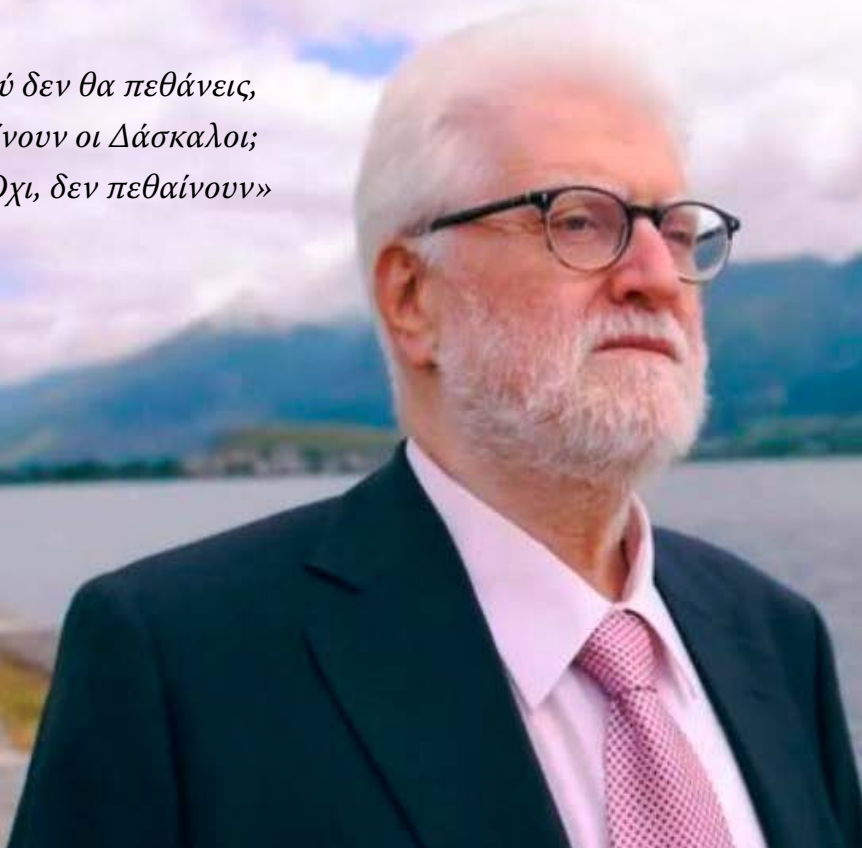
ΕΙΝΑΙ ΟΜΩΣ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΟΥ ΘΑ ΜΕΙΝΕΙ για να θυμίζει όχι μόνο μια φωτεινή προσωπικότητα αλλά κυρίως τους ευρύτερους στόχους στους οποίους ο Μωυσής Ελισάφ ήταν ολόψυχα προσηλωμένος. Και όπως είναι γνωστό, η μελέτη

Συνέχεια στη σελ. 54

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Στιγμιότυπο από την Πορεία Μνήμης στην Καβάλα για τα 80 χρόνια από την εκτόπιση των Εβραίων της πόλης.

ΜΩΥΣΗΣ ΕΛΙΣΑΦ (1954-2023)

«Δάσκαλε, εσύ δεν θα πεθάνεις,
Πεθαίνουν οι Δάσκαλοι;
Όχι, δεν πεθαίνουν»

Στις 17 Φεβρουαρίου 2023 έφυγε από τη ζωή ο Μωϋσής Ελισάφ, Δήμαρχος Ιωαννιτών, Καθηγητής Παθολογίας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Αντιπρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος. Ο πρόωρος και αδόκητος θάνατός του συγκλόνισε όχι μόνο την αγαπημένη του πόλη και την εβραϊκή κοινότητα αλλά όλη την Ελλάδα. Ήταν η προσωπικότητά του, η αύρα που απέπνεε, το κύρος και η αισιοδοξία που ενέπνεε, το έργο που άφησε και η πικρία για όλα όσα θα δημιουργούσε στο μέλλον που του στερήθηκε, στο μέλλον που μας τον στέρησε. Ήταν όλα αυτά μαζί που έκαναν τον θρήνο εθνικό.

«Ευαισθητοποιημένος πολίτης -περισσότερο από πολιτικός. Ηγέτης, περισσότερο από Δήμαρχος ή Πρόεδρος. Διανοούμενος, περισσότερο από Καθηγητής, μα πάνω απ' όλα άνθρωπος δοτικός, συμπονετικός, συμπαραστάτης, οδηγός και ταγός. Εξαιρετικός επιστήμονας και ακούραστος ερευνητής. Ταγμένος στην πόλη του, στην κοινότητά του, στον συνάνθρωπό του, στην επιστήμη του, στην οικογένειά του. Υπέρμαχος των αξιών και μαχητής κατά του ρατσισμού και του αντισημιτισμού. Υπερήφανος Έλληνας, Εβραίος, Ηπειρώτης, Γιαννιώτης.....».

Αυτός ήταν ο Μωϋσής Ελισάφ και με αυτά τα λόγια τον αποχαιρέτησε στην κηδεία του, που έγινε

στις 19.2.2023, στα Ιωάννινα, ο Πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, **Δαβίδ Σαλιτιέλ**.

Η παρακαταθήκη του, το τί ήταν, τί συμβόλιζε, τί υπηρέτησε, τί προσέφερε ο Μωϋσής Ελισάφ, αντικατοπτρίζονται στα λόγια που του αφιέρωσαν στα μηνύματα ή στους επικηδείους τους προσωπικότητες που τον γνώρισαν. Από την πληθώρα των μηνυμάτων, σταχυολογούμε παρακάτω ενδεικτικά μόνον χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

► **Η Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κατερίνα Σακελλαροπούλου** σε δήλωσή της τόνισε ότι «ο αδόκητος θάνατός του

αφήνει την πόλη πιο φτωχή, τους Γιαννιώτες στερημένους από έναν δημοτικό άρχοντα με σπάνια ακεραιότητα χαρακτήρα, αδέσμευτο, πολέμιο της μισαλλοδοξίας και του φανατισμού, που έχτιζε γέφυρες ανάμεσα στους ανθρώπους και ενέπνεε με το ήθος και το όραμά του».

Επισήμανε, επίσης, ότι «Ρωμανιώτης Εβραίος, γέννημα θρέμμα της ακμαίας εβραϊκής κοινότητας που αφανίστηκε στο Ολοκαύτωμα, πιστός στην παράδοσή της, αντλούσε από το οδυνηρό παρελθόν δύναμη για την υπεράσπιση της δημοκρατίας, της ελευθερίας, του συνανήκειν»....

«Η ήπια, ενωτική, τολμηρή και οραματική προσωπικότητά του θα λείψει από τους συμπολίτες του και από όλους εμάς που τον γνωρίσαμε, συνομιλήσαμε, συνεργαστήκαμε και συνδεθήκαμε μαζί του με μια φιλία ανεκτίμητη».

› Ο Πρόεδρος της Βουλής, Κωνσταντίνος Τασούλας, κατά τον επικήδειο λόγο που εκφώνησε, είπε: «Υποκλινόμαι στη μνήμη ενός άξιου δημάρχου, ενός σπάνιου επιστήμονα ...ενός δημοσίου ανδρός, ο οποίος κατήγγησε τα απαισιόδοξα στερεότυπα, ότι η αξιοσύνη, η ευπρέπεια και η καλλιέργεια δεν συνάδουν με τη μάχη του δημόσιου βίου. Συνάδουν! Και το παράδειγμα του Μωυσή Ελισάφ είναι παρήγορο και αισιόδοξο. Και σε αυτό το παράδειγμα, που μπορεί σήμερα να πλουτίσει τον δημόσιο βίο της Ελλάδας με περισσότερους Ελισάφ, σήμερα υποκλινόμαι ως Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων. Αιωνία του η μνήμη».

› Ο Πρωθυπουργός Κυριάκος Μητσοτάκης στη συλλυπητήρια δήλωσή του αναφέρθηκε σε έναν «σπουδαίο δήμαρχο, άξιο επιστήμονα και πάνω απ' όλα έναν φωτεινό άνθρωπο». Επίσης επισήμανε ότι: «Υπήρξε ο πρώτος Εβραίος δήμαρχος στην Ελλάδα, από την Ρωμανιώτικη κοινότητα, την παλαιότερη ίσως της χώρας μας. Και ως απόγονος μαρτύρων των στρατοπέδων συγκέντρωσης, αγωνίστηκε για τη δικαίωση των θυμάτων. Για όσους, όμως, είχαν την τύχη να τον γνωρίσουν και να συνεργαστούν μαζί του, αυτό ήταν το επιστέγασμα και η δίκαιη ανταμοιβή μιας ζωής αφιερωμένης στο κοινό καλό. Μόνιμη έγνοια του στην πλούσια πολιτική του δραστηριότητα ήταν η ενότητα και η συνεννόηση στις κοινές προκλήσεις. Με γέφυρα, την επιβλητική του μετριοπάθεια. Αυτήν που

μας έκανε να συνεργαστούμε αρμονικά στη διάρκεια της δημαρχίας του και να οικοδομήσουμε μία ζεστή και ειλικρινή σχέση», ανέφερε μεταξύ άλλων ο Πρωθυπουργός Κυριάκος Μητσοτάκης.

› Ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης Παναγιώτης Πικραμμένος, στον επικήδειό του υπογράμμισε πως ο εκλιπών δήμαρχος κέρδισε την καθολική αναγνώριση και την αγάπη της Ελλάδας, του Δήμου και των συμπολιτών του.

› Ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων Μάξιμος, κατά τον αποχαιρετισμό του, εκπροσωπώντας και τον Οικουμενικό Πατριάρχη, μίλησε με θερμά λόγια για τον εκπιπόντα δήμαρχο. «Εκφράζουμε τη θλίψη και την συγκίνησή μας για την εκδημία του σεβαστού και αγαπητού δημάρχου μας, Μωυσή Ελισάφ. Ενός ανθρώπου ο οποίος δίδαξε ήθος και σεβασμό. Ειρηνικός στη μορφή και στην καρδιά. Ειρηνοποιός».

› Ο Υπουργός Εξωτερικών, Νίκος Δένδιας, στο μήνυμά του τόνισε: «Ήταν ο πρώτος εκλεγμένος Εβραίος δήμαρχος στην Ελλάδα, συνέβαλε ουσιαστικά στην ελληνική προεδρία της Διεθνούς Συμμαχίας Μνήμης του Ολοκαυτώματος και συνεργάστηκε άσπυγα με το υπουργείο Εξωτερικών στη διοργάνωση του Συνεδρίου».

› Ο Υπουργός Προστασίας του Πολίτη Τάκης Θεοδωρικάκος, δήλωσε πως η τοπική αυτοδιοίκηση έχασε έναν άξιο και ξεχωριστό άνθρωπο «με τον οποίο συνεργάστηκα εξαιρετικά για πολλά θέματα της πόλης του».

› Η Υπουργός Πολιτισμού Λίνα Μενδώνη στο μήνυμά της ανέφερε: «Με βαθιά θλίψη και πραγματική οδύνη αποχαιρετώ έναν καλό φίλο, τον Μωυσή Ελισάφ, τον ευγενή, δημοκράτη, επιστήμονα, διανοούμενο, ο οποίος τίμησε τους συμπολίτες του με το έργο και τα επιτεύγματά του. Η εκλογή του ως δήμαρχος Ιωαννιτών, δεν ήταν μόνο μία πολιτική νίκη. Είχε έναν υψηλό συμβολισμό, καθώς υπήρξε ο πρώτος, εβραϊκού θρησκευματος, δήμαρχος σε μια πόλη με έντονη πολυπολιτισμική ιστορία. Ο Μωυσής Ελισάφ, με την ηπιότητα και τη γλυκύτητα του, ένωσε τους πολίτες ως δήμαρχος όλων των Ιωαννιτών. Είχαμε μια σταθερή, εξαιρετική και πολύ αποδοτική συνεργασία και πάντα χαίρομαι να συ-

ζητώ μαζί του για τον προγραμματισμό δράσεων και έργων που αναδεικνύουν όλες τις πτυχές της Ιστορίας της πόλης. Η απώλειά του είναι μεγάλη, όχι μόνο για τους πολίτες των Ιωαννίνων, αλλά για όλους όσους είχαμε την τύχη να τον γνωρίσουμε, να συνεργαστούμε μαζί του, να εκτιμήσουμε το ήθος του».

> Ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης και Πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ, Αλέξης Τσίπρας, εξέφρασε τα συλλυπητήριά του αναφέροντας χαρακτηριστικά: «σπουδαία προσωπικότητα του ακαδημαϊκού χώρου και της αυτοδιοίκησης, παράδειγμα ενεργού και προοδευτικού πολίτη, ο πρώτος Εβραίος δήμαρχος στην Ελλάδα». Σημείωσε επίσης ότι «άφησε ανεξίτηλο το στίγμα του στα Ιωάννινα και στη χώρα γκρεμίζοντας τείχη και ενώνοντας τις πιο φωτεινές πλευρές της επιστήμης, της πολιτικής και του πολιτισμού». «Το παράδειγμα του θα συνεχίσει να μας εμπνέει για τον διαρκή αγώνα ενάντια στον φασισμό, στον αντισημιτισμό, στη λήθη», έγραψε ο πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ εκφράζοντας «τα ειλικρινή συλλυπητήριά του στην οικογένειά του, στον εβραϊκό Ελληνισμό και στην αγαπημένη του πόλη: τα Ιωάννινα».

> Ο Πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ – ΚΙΝΑΛ, Νίκος Ανδρουλάκης είπε στο συλλυπητήριο μήνυμά του: «Αποχαιρετώ με μεγάλη θλίψη τον αγαπητό μου φίλο, Μωυσή Ελισάφ». Ανέφερε, επίσης, πως η θητεία του στον Δήμο Ιωαννιτών ως πρώτου εβραϊκής καταγωγής δημάρχου στην Ελλάδα, ήταν ένα ορόσημο. «Ο Μωυσής ήταν πάντα ένας άνθρωπος της προσφοράς και της αλληλεγγύης. Το έργο του και οι προοδευτικές του ιδέες θα μας εμπνέουν για πάντα», τόνισε ο κ. Ανδρουλάκης.

> Ο Περιφερειάρχης Ηπείρου, Αλέξανδρος Καχριμάνης, τόνισε ότι ο Ελισάφ «ήταν άνθρωπος της προσφοράς, της αξίας, έδειξε πως ο Έλληνας δήμαρχος σκέφτεται πάνω από όλα εθνικά, πώς να είναι χρήσιμος στην τοπική κοινωνία και τον ελλαδικό χώρο». Με συγκίνηση ο κ. Καχριμάνης υπογράμμισε πως ο Μωυσής Ελισάφ «μας δίδαξε πάρα πολλά». Ιδιαίτερα σημείωσε πως μέχρι την τελευταία στιγμή, αν και βαριά άρρωστος, ζητούσε από τον περιφερειάρχη, μαζί με τους συνεργάτες του, να τελειώσουν όλα όσα είχε δρομολογήσει.

> Ο Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Ιωαννίνων Δημήτρης Παπαγεωργίου στον επικηδεύ του ανέφερε πόσα η μοίρα και ο χρόνος στέρησαν στην πόλη με τον θάνατο του Μωϋσή Ελισάφ και ολοκλήρωσε καλώντας «όλους μας να αντιληφθούμε και να συνειδητοποιήσουμε πόσο σημαντικά είναι το αποτύπωμα και η προσφορά του. Και παρακαλώ όλους μας να τιμούμε τη μνήμη σου με τον τρόπο που εσύ θα ήθελες να σε θυμόμαστε, δηλαδή να εργαζόμαστε με ανιδιοτέλεια, με ενότητα, με ειλικρίνεια, με διάθεση για προσφορά, με αλληλεγγύη και με προσήλωση στο καθήκον για το κοινό καλό και μέλλον της πόλης», τόνισε ο κ. Παπαγεωργίου.

> Ο πρώην Πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης στο μήνυμα των συλλυπητηρίων του ανέφερε: «Ένας λαμπρός επιστήμονας, ένας δήμαρχος με ανοιχτή σκέψη, πολέμιος της μισαλλοδοξίας, που άφησε το ποιοτικό του αποτύπωμα στην ιστορία της αυτοδιοίκησης και της πόλης των Ιωαννίνων, μας αποχαιρέτισε χτες. Ο Μωυσής Ελισάφ ήταν ένας οικουμενικός άνθρωπος. Τα θερμά μου συλλυπητήρια στην οικογένειά του».

> Ο Ευάγγελος Βενιζέλος, πρώην Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, ανέφερε στην επικηδεύ ομιλία του ότι ο «Μωϋσής Ελισάφ έχει υψώσει τον πήχη, πάρα πολύ δύσκολα μπορεί κανείς να τον ξεπεράσει. Προσέφερε το παράδειγμα της ζωής του, τη στάση του, το μήνυμα της εκλογής του που άντλησε από την κοινωνία των πολιτών, των Ιωαννιτών. Αυτή είναι η ανυπέβλητη προσφορά του: ότι ανύψωσε τα Γιάννενα οικουμενικά».

> Ο Πρόεδρος της Κεντρικής Ένωσης Δήμων Ελλάδας, Δημήτρης Παπαστεργίου, δήλωσε χαρακτηριστικά: «Η τοπική αυτοδιοίκηση είναι από σήμερα πιο φτωχή. Έφυγε από τη ζωή, μετά από μια σύντομη αλλά άνιση μάχη με την επάρατο νόσο, ο συνάδελφός μας δήμαρχος Ιωαννιτών, Μωυσής Ελισάφ. Ο θάνατός του αποτελεί μια τεράστια απώλεια, όχι μόνον για τους οικείους του, αλλά και για τον αυτοδιοικητικό θεσμό και την πόλη που αγάπησε, την οποία υπηρέτησε με συνέπεια κι ευθύνη ως γιατρός, ως πανεπιστημιακός δάσκαλος, ως δημοτικός σύμβουλος αρχικά, αλλά και ως δήμαρχος από το 2019 μέχρι σή-

μερα. Θα λείψει από την αυτοδιοίκηση η υπεύθυνη και μετρημένη φωνή του, ο πράος και συνάμα επίμονος χαρακτήρας του».

➤ **Η Γιάννα Αγγελοπούλου-Δασκαλάκη**, επίτιμη πρόεδρος του Συνδέσμου Φιλίας Ελλάδας -Ισραήλ, έγραψε στο μήνυμά της για την απώλεια του Μωυσή Ελισάφ. «Ενεργός πολίτης και πολιτικός με γαλήνιο βλέμμα. Που οραματιζόταν και ένωνε. Ο πρώτος εβραϊκής καταγωγής δήμαρχος στη χώρα μας. Ο Μωυσής Ελισάφ βρίσκεται πλέον στην αγκαλιά της γης που αγάπησε, τους ανθρώπους της οποίας υπηρέτησε και από τη θέση του δημάρχου Ιωαννιτών. Το έργο και το παράδειγμα της ζωής του θα φωτίζει για πάντα τον δρόμο για τις επόμενες γενιές».

➤ **Η Πρύτανης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Άννα Μπατιστάτου** υπογράμμισε την ακαδημαϊκή πορεία του Μωυσή Ελισάφ, μέσα από την πανεπιστημιακή του θέση και τα διοικητικά του καθήκοντα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

➤ **Ο Καθηγητής Χαράλαμπος Μηλιώνης**, διευθυντής της Α΄ Παθολογικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με εμφανή τη συγκίνησή του είπε στον επικήδειό του, μεταξύ άλλων: «Πολύτιμη η κληρονομιά που μας αφήνεις. Μεγάλος ο πόνος και η θλίψη που μας αφήνεις. Μεγάλο το χρέος που μας αφήνεις να υπηρετούμε τον άνθρωπο και την επιστήμη. Δανείζομαι και αλλάζω τα λόγια του αγαπημένου σου ποιητή από τον τόπο μας για να σου πω με πόνο: «Δάσκαλε, εσύ δεν θα πεθάνεις. Η φλόγα της ψυχής σου μας ζεσταίνει και μας οδηγεί. Πεθαίνουν οι δάσκαλοι; Όχι, δεν πεθαίνουν!».

Έγραψαν για τον Μ. Ελισάφ:

➤ «Στα Γιάννενα του δημάρχου Μωυσή Ελισάφ η ιστορία επανήλθε και η αποδεκατισμένη κοινότητα ανέλαβε ένα δυσανάλογα μεγάλο ρόλο: να διεθνοποιήσει την πόλη με όπλο τη μνήμη και τον πολιτισμό. Αυτό ήταν τα όραμα του εβραίου δημάρχου και αυτή είναι η κληρονομιά που άφησε στα Γιάννενα».

Γιάννης Βούλγαρης,
Ομότιμος Καθηγητής Πολιτιστικής Κοινωνιολογίας
στο Πάντειο Πανεπιστήμιο (Τα Νέα, 25.2.2023)

➤ «Ο κόσμος όλος, λόγιοι και αλόγιοι, αναγνώριζαν, διαισθητικά οι περισσότεροι, στο πρόσωπο του Μωυσή Ελισάφ τον σπάνιο συνδυασμό ήθους και ικανότητας, ακεραιότητας και αποτελεσματικότητας, πνευματικής καλλιέργειας και πρακτικού πνεύματος, οραματισμού και ρεαλισμού, ευφυΐας και καλοσύνης, κύρους και προσήνειας».

Σταύρος Ζουμπουλάκης,
Συγγραφέας, Πρόεδρος της Εθνικής Βιβλιοθήκης
(Καθημερινή, 21.3.2023)

➤ «Άνθρωποι σαν τον Μωυσή Ελισάφ είναι αυτοί που καταφέρνουν να παραβιάζουν με τον τρόπο τους τα πρωτόκολλα της πολιτικής εχθροπάθειας και της κομματικής μικρότητας. Ισχυρές ατομικότητες που διαμορφώνονται όμως σε συλλογικούς χώρους και με όλη τη δημόσια αγωνία στους ώμους τους: σε ένα νοσοκομείο, σε ένα σχολείο, σε μια κοινωνική δραστηριότητα. Άτομα που συνθέτουν πολλές άλλες προσωπικότητες, φέρνοντας μαζί τους ένα συλλογικό πεπρωμένο... Και το μόνο παρήγορο είναι ότι τίποτα δεν χάνεται από έναν πραγματικά σημαντικό άνθρωπο. Ό,τι έχτισε θα συνεχίσει να λάμπει για να το ανακαλύψουν και να το εκτιμήσουν και όσοι δεν πρόλαβαν να τον γνωρίσουν εν ζωή».

Νικόλας Σεβαστάκης,
Καθηγητής Σύγχρονης Πολιτικής Φιλοσοφίας
στο ΑΠΘ (Lifo, 23.2.23)

➤ Ο Γ.Γ. του ΚΙΣΕ **Βίκτωρ Ελιέζερ**, κλείνει το άρθρο του, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Τα Νέα» (20.2.2023), παραθέτοντας απόσπασμα από τη συνέντευξη που ο Μωυσής Ελισάφ του είχε δώσει μετά την εκλογή του ως δήμαρχος. Ένα απόσπασμα χαρακτηριστικό του πώς ο Μ. Ελισάφ έβλεπε και βίωνε τον ρόλο του στο πέρασμά του από τη ζωή: «Ο Μωυσής Ελισάφ ήταν για εμάς και ένας σπουδαίος δάσκαλος που μας υπενθύμιζε αυτό που ο Σαίξπηρ είχε πει: “Το χειροκρότημα έχει αξία όταν φεύγουμε από τη σκηνή και όχι όταν ανεβαίνουμε στη σκηνή”. “Το είπα αυτό και το επαναλαμβάνω για να το ακούσω εγώ κυρίως: ότι τώρα χρειάζεται δουλειά, σύστημα και προσπάθεια ώστε να εισπράξουμε το χειροκρότημα στο τέλος του έργου. Είμαι αισιόδοξος...”».

75 χρόνια από την ανεξαρτησία του Ισραήλ

Σκέψεις για τα επιτεύγματα και τις μελλοντικές προκλήσεις

Του ΝΟΑΜ ΚΑΤΣ, Πρέσβη του Ισραήλ στην Ελλάδα

Το Ισραήλ γιόρτασε πρόσφατα την 75η Ημέρα Ανεξαρτησίας του, μια σημαντική περίσταση που προκάλεσε σκέψεις για την αξιοσημείωτη πορεία ανθεκτικότητας, καινοτομίας και προόδου. Η γέννηση του κράτους του Ισραήλ είχε μεγάλο κόστος, καθώς το ένα τοις εκατό του πληθυσμού χάθηκε στον πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Παρά τις αντιξοότητες, 600.000 πολίτες σφυρηλάτησαν ένα έθνος, υποδέχθηκαν 1,5 εκατομμύριο πρόσφυγες, επιζώντες του Ολοκαυτώματος από την Ευρώπη, καθώς και από αραβικά και μουσουλμανικά κράτη. Παρά τους περιορισμένους φυσικούς πόρους, οι ιδρυτές του Ισραήλ ενστερνίστηκαν ένα όραμα με ακλόνητη αποφασιστικότητα, διαμορφώνοντας τη μοίρα της χώρας.

Στην καρδιά της ίδρυσης του Ισραήλ βρίσκεται η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας που αποτελεί μια βαθιά υπόσχεση των ιδρυτών του και μια δέσμευση προς τις μελλοντικές γενιές. Το έγγραφο αυτό δεσμεύεται να παρέχει ένα ασφαλές καταφύγιο για τους Εβραίους όλου του κόσμου, εξασφαλίζοντας ελευθερία, ισότητα, περιφερειακή συνεργασία και αδιάκοπη επιδίωξη ειρήνης με τις γειτονικές χώρες. Ακόμη και σήμερα, η Διακήρυξη χρησιμεύει ως μέτρο της προόδου του Ισραήλ και ως πυξίδα.

Τα επιτεύγματα του Ισραήλ τα τελευταία 75 χρόνια αποτελούν απόδειξη της επιμονής και της αποφασιστικότητας της χώρας. Με σχεδόν 10 εκατομμύρια πολίτες, το Ισραήλ μπορεί να υπερηφανευτεί για μια στιβαρή δημοκρατία και κοινωνία,

έναν ισχυρό στρατό και μια ακμάζουσα και ελεύθερη οικονομία, κερδίζοντας παγκόσμια αναγνώριση ως τεχνολογική και επιστημονική δύναμη. Η χώρα διατηρεί διπλωματικές σχέσεις με περισσότερες από 160 χώρες, συμμετέχοντας ενεργά στις παγκόσμιες εξελίξεις και αντιμετωπίζοντας πειστικές προκλήσεις όπως η κλιματική αλλαγή.

Η οικονομική ισχύς του Ισραήλ είναι εμφανής όχι μόνο στην πρόοδό του αλλά και στη μετατροπή του από ένα Startup Nation σε ένα Impact Nation με θετικό αντίκτυπο παγκοσμίως. Η χώρα θέτει ως προτεραιότητα την εφαρμογή των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης του ΟΗΕ, ιδίως όσον αφορά την αντιμετώπιση των κλιματικών προκλήσεων. Ισραηλινές νεοφυείς επιχειρήσεις και εταιρείες έχουν αναπτύξει ιατρικές τεχνολογίες που σώζουν ζωές, λύσεις αιχμής για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο, προηγμένα συστήματα διαχείρισης υδάτων και καινοτόμες γεωργικές μεθόδους που συμβάλλουν

στην παγκόσμια επισιτιστική ασφάλεια. Το Ισραήλ μοιράζεται την εμπειρία του στον τομέα της ανάπτυξης, ωφελώντας χιλιάδες ανθρώπους από εκατοντάδες χώρες. Αυτές οι φιλοδοξίες ευθυγραμμίζονται με τις εβραϊκές ηθικές διδασκαλίες, καθώς το Ισραήλ αντιμετωπίζει ενεργά τις κοινωνικές προκλήσεις και προωθεί καινοτόμα κοινωνικά προγράμματα και ανθρωπιστικά έργα.

Παρά το γεγονός ότι βρίσκεται σε μια ασταθή γειτονιά της Μέσης Ανατολής, το Ισραήλ κατάφερε να συνάψει ειρηνευτικές συμφωνίες με την Αίγυπτο, την Ιορδανία, το Μαρόκο, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, το Μπαχρέιν, καθώς και μια προκαταρκτική συμφωνία με το Σουδάν. Αυτές οι συνεργασίες συνιστούν δέσμευση για την επιδίωξη της περιφερειακής σταθερότητας και την προώθηση της συνεργασίας. Το Ισραήλ παραμένει αφοσιωμένο στην προσέγγιση με τους γείτονές του. Αν και σήμερα φαίνεται δύσκολο, με τον αυξανόμενο ριζοσπαστισμό και την τρομοκρατία που προέρχεται από την παλαιστινιακή πλευρά, πρέπει να επιμεινουμε στη διερεύνηση οδών για συνύπαρξη με τους Παλαιστίνιους γείτονές μας στο μέλλον.

Ενώ γιορτάζουμε τα επιτεύγματα του παρελθόντος, πρέπει να αναγνωρίσουμε τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που βρίσκονται μπροστά μας. Στο εσωτερικό μέτωπο, η ενίσχυση της εθνικής ενότητας, με βάση τις αξίες που κατοχυρώνονται στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, είναι ζωτικής σημασίας. Στο εξωτερικό μέτωπο το Ισραήλ συνεχίζει να αντιμετωπίζει δυνάμεις που επιδιώκουν να το καταστρέψουν και να αποσταθεροποιήσουν την περιοχή. Ο κύριος υποκινητής είναι το ριζοσπαστικό ιρανικό καθεστώς, το οποίο επιδιώκει να αποκτήσει ικανότητα πυρηνικών όπλων και είναι παγκόσμιος υποστηρικτής της τρομοκρατίας. Το Ισραήλ βρίσκεται στην πρώτη γραμμή για τη δημιουργία ευαισθητοποίησης και ενός διεθνούς μετώπου κατά του εξτρεμιστικού ιρανικού καθεστώτος, αλλά είναι επίσης ικανό να αντιμετωπίσει απειλές ανεξάρτητα και θα κάνει ό,τι χρειάζεται για να αμυνθεί.

Το Ισραήλ πρέπει να συνεχίσει να συμβάλει ενεργά σε παγκόσμιες πρωτοβουλίες σε τομείς όπως η περιβαλλοντική βιωσιμότητα και τα ανθρωπιστικά έργα.

Το Ισραήλ και η εβραϊκή διασπορά πρέπει να είναι ενωμένοι για να διασφαλίσουν την ευημερία των Εβραίων σε όλο τον κόσμο. Μαζί, μπορούν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά κοινές προκλήσεις, να προωθήσουν κοινές αξίες και να διατηρήσουν την εβραϊκή κληρονομιά και ταυτότητα. Το Ισραήλ στέκεται στο πλευρό της Ελληνικής Εβραϊκής Κοινότητας στην προσπάθειά της να διαφυλάξει την κληρονομιά της και να διασφαλίσει το μέλλον της.

Φέτος, η Ημέρα Ανεξαρτησίας του Ισραήλ γιορτάστηκε από την Πρεσβεία στην Ελλάδα, στο πλαίσιο μιας ισχυρής και συνεχώς αυξανόμενης εταιρικής σχέσης μεταξύ των δύο εθνών. Η σχέση αυτή, που βασίζεται σε κοινές αξίες και συμφέροντα, εκτείνεται σε τομείς όπως η άμυνα, η ενέργεια, η τεχνολογία, η επιστήμη, η υγεία, το εμπόριο, ο τουρισμός και ο πολιτισμός. Υπάρχουν μεγάλα περιθώρια για περαιτέρω συνεργασία. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντες διάδρομοι και συνεργασίες μεταξύ Ισραήλ και Ελλάδας δημιουργούνται και πρέπει να δημιουργηθούν σε διάφορους τομείς, όπως οι οπτικές ίνες, η ενέργεια και οι διασυνδέσεις. Η Ελλάδα και το Ισραήλ έχουν κοινό συμφέρον για την περιφερειακή σταθερότητα και ευημερία, που είναι υψίστης σημασίας και για τις δύο χώρες. Η Ελληνική Εβραϊκή Κοινότητα, με την περήφανη ιστορία της, λειτουργεί ως γέφυρα φιλίας μεταξύ Ισραήλ και Ελλάδας στη νέα εποχή των ελληνοϊσραηλινών σχέσεων.

Καθώς ατενίζουμε το μέλλον, μπορούμε να είμαστε υπερήφανοι για τα επιτεύγματά μας, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τις προκλήσεις που έχουμε μπροστά μας. Η δέσμευση στις ιδρυτικές αρχές του Ισραήλ, η επιδίωξη της ειρήνης και η αφοσίωση στην καινοτομία θα οδηγήσουν τη χώρα προς ένα λαμπρότερο μέλλον με περισσότερη ευημερία. Με ισχυρές συνεργασίες, όπως αυτή που μοιράζεται με την Ελλάδα, το Ισραήλ είναι σε καλή θέση για να αξιοποιήσει τις ευκαιρίες που βρίσκονται μπροστά του και να έχει θετικό αντίκτυπο στην παγκόσμια σκηνή. Ελπίζουμε να είμαστε το ίδιο περήφανοι όταν θα γιορτάζουμε την ανεξαρτησία του Ισραήλ σε άλλα 75 χρόνια από τώρα.

1943-2023
80
ΧΡΟΝΙΑ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΜΝΗΜΗΣ

Από το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης

Εκθέσεις, επιστημονικές ημερίδες, εκπαιδευτικά προγράμματα και σχολικοί διαγωνισμοί, ντοκιμαντέρ και συναυλίες, δράσεις μνήμης του Ολοκαυτώματος, αλλά και πρωτοβουλίες για την καταπολέμηση του αντισημιτισμού, συνέθεσαν το πλούσιο πρόγραμμα εκδηλώσεων με το οποίο η

Περιφέρεια Αν. Μακεδονίας - Θράκης μνημόνευσε την τραγική επέτειο των 80 ετών από τον εκτοπισμό των Εβραίων της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης από τους Βούλγαρους κατακτητές, στις 3 & 4 Μαρτίου 1943, και τον ολοκληρωτικό αφανισμό τους στο ναζιστικό στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα.

Για την υλοποίηση του «Περιφερειακού Αφιέρωματος Μνήμης 1943-2023», υπό την αιγίδα της Περιφέρειας ΑΜ-Θ και του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, συνεργάστηκαν οι Δήμοι Καβάλας, Ξάνθης, Κομοτηνής και Δοξάτου, το Europe Direct ΑΜ-Θ, το Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης, το Μουσείο της Τρεμπλίνκα και το πρόγραμμα Δράσεις Ιστορίας, Μνήμης, Πολιτισμού.

Εκδηλώσεις Μνήμης διεξήχθησαν -με τροποποιήσεις λόγω της συμμετοχής στο εθνικό πένθος για το τραγικό σιδηροδρομικό δυστύχημα στα Τέμπη- από 28 Φεβρουαρίου μέχρι 5 Μαρτίου 2023 στην Καβάλα, την Ξάνθη, και τη Δράμα, ενώ οι εκδηλώσεις της

Κομοτηνής ακυρώθηκαν. Στο Διδυμοτείχο οι εκδηλώσεις Μνήμης έγιναν σε δεύτερο χρόνο, από 5-7 Μαΐου 2023, για να σηματοδοτήσουν την εκτόπιση των Εβραίων της πόλης, που ήταν υπό Γερμανική Κατοχή, στις 4.5.1943, στο Αουσβιτς. Κεντρικό σημείο των εκδηλώσεων ήταν το διεθνές επιστημονικό συμπόσιο, με θέμα «Οι Εβραίοι

του Διδυμοτείχου πριν και μετά την καταστροφή», που διοργάνωσε το Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Με την ενεργό συμμετοχή Δήμων, πνευματικών ιδρυμάτων, μουσείων, σχολείων και φορέων της κοινωνίας, οι εκδηλώσεις στις πόλεις της ΑΜ-Θ αποτέλεσαν μια γέφυρα που ένωσε το παρελθόν με το σήμερα, που έφερε την ιστορία στον πυρήνα της συλλογικής συνείδησης και έκανε τα διδάγματά της ασπίδα της νέας γενιάς για το μέλλον. Σε αυτό το νόημα των εκδηλώσεων αναφέρθηκε και ο Διευθυντής του Μουσείου της Τρεμπλίνκα, Δρ Εντουαρτ Κοπόβκα, τονίζοντας ότι «η μνήμη δεν είναι μόνον η μνημόνευση και η διατήρηση πληροφοριών, αλλά ο τρόπος διαμόρφωσης του μέλλοντος για την Ειρήνη, τον σεβασμό στην ετερότητα και την αξία της ανθρωπίνης ζωής».

Ακολουθούν άρθρα για τις σημαντικότερες δραστηριότητες στις διάφορες πόλεις.

Ξεναγηση στις εκθέσεις φωτογραφιών από τον Ιωσήφ Μεβοράχ.

Εκθέσεις φωτογραφιών

Στην Καβάλα οι εκδηλώσεις ξεκίνησαν στις 28.2.2023, με τα εγκαίνια δύο εκθέσεων φωτογραφιών: «Χώροι μνήμης, τόποι μαρτυρίου», του υποψήφιου διδάκτορα Αρχιτεκτονικής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Νίκου Κοσμίδη, και «Ιστορία, Μνήμη, Ολοκαύτωμα», του Χαράλαμπου Αϊτισίδη.

Στον χαιρετισμό του, ο Δήμαρχος Καβάλας, Θόδωρος Μουριάδης, αφιέρωσε τον πρόλογό του στον αείμνηστο δήμαρχο Ιωαννιτών, Μωυσή Ελισάφ, που έφυγε πρόσφατα από τη ζωή, λέγοντας ότι «θα βρίσκεται πάντα ανάμεσά μας, νοερός συνδρομητής στον αγώνα για να μην χαθεί η συλλογική μνήμη της φρίκης του ναζισμού και για να απαλειφθούν από την κοινωνία ακραίες αντιλήψεις και φαιδρά σενάρια συνωμοσιολογίας».

Εξέφρασε την άποψη ότι «η Τοπική Αυτοδιοίκηση οφείλει να βοηθά στη διατήρηση της μνήμης», αιτιολογώντας τις προσπάθειες του Δήμου Καβάλας για τη δημιουργία ενός Δικτύου Πόλεων στην Περιφέρεια ΑΜ-Θ, οι οποίες είχαν εβραϊκές κοινότητες που χάθηκαν στον όλεθρο των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Όπως είπε, «η ανταπόκριση των δημάρχων ήταν άμεση και, πλέον, στο πλαίσιο των φετινών εκδηλώσεων μνήμης, την ημέρα που γέμισαν οι Βούλγαροι τα καμιόνια με Καβαλιώτες Εβραίους, στις 4 Μαρτίου, θα υπογράψουμε το Πρωτόκολλο για τη δημιουργία αυτού του Δικτύου».

Και κατέληξε, υπογραμμίζοντας πως «τελικά, η “Τελική Λύση”, η εξόντωση των Εβραίων δεν επετεύ-

χθη, ο ναζισμός δεν νίκησε και οι σημερινές απάνθρωπες παραφυάδες του βρίσκουν σθεναρή αντίσταση, παρά το γεγονός ότι μερικές φορές, καταφέρνουν να λερώσουν με αίμα κι άλλες σελίδες της Ιστορίας. Ευτυχώς, στην Ελλάδα τουλάχιστον, οι αρχηγοί τους ζουν σήμερα σε κελιά φυλακών, όμως αυτοί που τους στηρίζουν θα πρέπει να μάθουν επειγόντως Ιστορία. Κι όλοι εμείς είμαστε υπεύθυνοι για τη δημιουργία δημοκρατικών αναχωμάτων που δεν θα επιτρέπουν την εκκόλαψη αυγών του φιδιού».

Ο εκπρόσωπος της Εβραϊκής Κοινότητας Καβάλας, συγγραφέας Ιωσήφ Μεβοράχ αναφέρθηκε στο περιεχόμενο των σπάνιων φωτογραφιών της έκθεσης από την εβραϊκή κοινότητα της Καβάλας, που θα επισκεφθούν μαθητές «οι οποίοι θα προβληματιστούν και θα μπολιαστούν από την ιδέα της Δημοκρατίας, την ανάγκη καταπολέμησης της ξενοφοβίας, του ρατσισμού και του αντισημιτισμού».

Ο Δρ Έντουαρτ Κοπόβκα, διευθυντής του Μουσείου της Τρεμπλίνκα, και ο επιστημονικός σύμβουλος του Μουσείου κ. Μαλιζέφσκι, μετέφεραν στο ακροατήριο -με λόγο, εικόνα και βίντεο- τα όσα συνέβησαν στην κατεχόμενη Πολωνία πριν από 80 χρόνια, το ιστορικό της κατασκευής του στρατοπέδου της Τρεμπλίνκα, που «δεν ήταν στρατόπεδο συγκέντρωσης, αλλά στρατόπεδο άμεσης εξολόθρευσης όλων όσων μεταφέρονταν σ' αυτό». Περιέγραψαν τη διαδρομή θανάτου των εκατοντάδων χιλιάδων Εβραίων από την χώρα του και την υπόλοιπη Ευρώπη, κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στο τελευταίο ταξίδι των Εβραίων από την περιοχή της Αν. Μακεδονίας και Θράκης. Γνωστοποίησαν την έναρξη συνεργασίας του Μουσείου της Τρεμπλίνκα με το υπό δημιουργία Δίκτυο Πόλεων κατά του Αντισημιτισμού.

Ο Αντιπεριφερειάρχης Αρχέλαος Γρανάς συνεχάρη τους δημάρχους που αποφάσισαν τη δημιουργία του Δικτύου κατά του Αντισημιτισμού «ώστε όλοι να γίνουμε κοινωνοί του εγκλήματος, να μην ξεχάσουμε και να μην επιτρέψουμε να ξανασυμβεί».

Ο διευθυντής του Ιδρύματος Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης, Ανδρέας Ματζάκος, αναφέρθηκε στις δράσεις του Ιδρύματος και στις εκδηλώσεις μνήμης που διοργανώνονται παράλληλα στην Ξάνθη για τα θύματα του Ολοκαυτώματος.

Ο εκπρόσωπος του Europe Direct, Δημήτρης Σπιτσέρης, μίλησε για τη «μελανότερη σελίδα της ευρωπαϊκής ιστορίας», τονίζοντας ότι «είναι χρέος μας η διατήρηση της μνήμης, για να μην υπάρξει ποτέ ξανά βιομηχανική εξόντωση ανθρώπων».

Τη βραδιά κόσμησε η Δρ Σούζι Γκρας, Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Μπαρ Ιλάν του Τελ Αβίβ, απαγγέλοντας ποιήματα του Εβραίου επιζήσαντα Γιουδά Χαΐμ Περαχιά, παρουσία συγγενών του ποιητή.

Οι εκπρόσωποι των Δήμων που συμμετέχουν στο Δίκτυο κατά του Αντισημιτισμού και ο Μητροπολίτης Φιλίππων.

Υπογραφή καταστατικού για τη δημιουργία Δικτύου Πόλεων κατά του Αντισημιτισμού και της Διασποράς φυλετικού μίσους

Στις 4.3.32, στη Μεγάλη Λέσχη, μερικές δεκάδες μέτρα από τις καπναποθήκες που, ακριβώς πριν από 80 χρόνια, οι Βούλγαροι, κατ' εντολή των Γερμανών Ναζιστών, συνέλαβαν τους Εβραίους της Καβάλας για το ταξίδι χωρίς γυρισμό, εννέα Δήμοι ίδρυσαν το Δίκτυο Πόλεων κατά του Αντισημιτισμού και της Διασποράς Φυλετικού Μίσους.

Στην κατάμεστη αίθουσα και παρουσία υψηλών προσκεκλημένων, συνυπέγραψαν το Καταστατικό του Δικτύου, που θα φέρει τον διακριτικό τίτλο «Πύλη Δημοκρατίας», ως εκπρόσωποι των Δήμων οι εξής: ο Δήμαρχος Διδυμοτείχου, Ρωμύλος Χατζηγιάννογλου, ο Αντιδήμαρχος Δράμας, Ανδρέας Χαραλαμπίδης, ο Δήμαρχος Καβάλας, Θόδωρος Μουριάδης, ο Δήμαρχος Κομοτηνής, Γιάννης Γκαράνης, ο Δήμαρχος Ξάνθης, Μανώλης Τσέπελης, ο Αντιδήμαρχος Ορεστιάδας, Βαγγέλης Μαρασλής, η εντεταλμένη σύμβουλος Πολιτισμού και Νέας Γενιάς του Δήμου Σερρών, Χρυσάνθη Παλάζη, και ο Δήμαρχος Σουφλίου, Παναγιώτης Καλακίκος, ενώ δεν κατέστη δυνατή η εκπροσώπηση του Δήμου Αλεξανδρούπολης, που θα συμμετάσχει στο Δίκτυο.

Στην εκδήλωση παρέστησαν ο Μητροπολίτης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου κ. Στέφανος, ο Πρέσβης του Ισραήλ στην Ελλάδα, Νόαμ Κατς, ο Γεν. Ταμίας του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, Δανιήλ Μπεναρδούτ, ο διευθυντής του Μουσείου της Τρεμπλίνκα, Δρ Έντουαρτ Κοπόβκα,

ο Αντιπεριφερειάρχης Αρχέλαος Γρανάς και εκπρόσωποι των Εβραϊκών Κοινοτήτων Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Λάρισας και Καβάλας.

Η επιτυχημένη εκδήλωση έκλεισε με την πρώτη προβολή του ντοκιμαντέρ που δημιουργήθηκε πρόσφατα και αναφέρεται στις εβραϊκές κοινότητες των πόλεων που συμμετέχουν στο Δίκτυο και στην πορεία προς την εξόντωσή τους.

Σύμφωνα με το Καταστατικό «Σκοπός μας είναι να πολεμήσουμε τον αντισημιτισμό, τον ρατσισμό και τη νοσταλγία για τον φασισμό, τα βδελυρά τούτα κακά που απειλούν να υπονομεύσουν τα θεμέλια των δημοκρατιών μας, μέσω σχεδιασμού του Δικτύου των πόλεών μας, με εκδηλώσεις και ανάληψη συγκεκριμένων δράσεων, που θα αναδεικνύουν τα αποτρόπαια γεγονότα που οδήγησαν στην σχεδόν ολοσχερή εξαφάνιση των συμπολιτών μας εβραϊκού θρησκευματος στις αρχές της δεκαετίας του 1940 κατά τη διάρκεια της γερμανο-βουλγαρικής κατοχής, ώστε να καταστεί κοινή συνείδηση όλων των συμπολιτών μας και κυρίως των νεότερων γενεών, η ομόθυμη αντίθεση και καταδίκη στην απάνθρωπη μεταχείριση, στο μίσος κάθε μορφής και ιδίως στο ρατσιστικό, καθώς επιδίωξή μας είναι οι επόμενες γενιές να μην ζήσουν, και να μην συμβούν ποτέ ξανά, τα όσα τραγικά συνέβησαν κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος».

Σημειώνεται ότι θα δίνεται η δυνατότητα στους συμμετέχοντες φορείς, εκτός των δικών τους εκδηλώσεων, να αναπτύσσουν δραστηριότητες από κοινού με άλλα μέλη του Δικτύου, το οποίο θα λειτουργεί υπό τη μορφή Αστικής Εταιρείας μη κερδοσκο-

πικού χαρακτήρα και ως πρώτη έδρα για τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του ορίστηκε ο Δήμος Καβάλας.

Οι εκπρόσωποι των Δήμων που μετέχουν στο Δίκτυο και οι επίσημοι προσκεκλημένοι χαιρέτισαν με ομιλίες τους την ίδρυση του Δικτύου.

➤ **Ο Δήμαρχος Καβάλας** τόνισε ότι «το καταστατικό για τη δημιουργία του Δικτύου Πόλεων

απαιτεί σε μεγάλο βαθμό την ευδιάκριτη ευαισθησία με την οποία η πλειοψηφία των κατοίκων της περιοχής μας αντιμετωπίζει τις πολιτικές που προάγουν την πολυ-πολιτισμικότητα, την αποδοχή της ετερότητας και την υπέρβαση του εθνοκεντρισμού».

Επίσης, εξέφρασε την πεποίθηση ότι «ήρθε η ώρα να πούμε ξανά την ιστορία μας, με περισσότερες λεπτομέρειες. Χωρίς φόβο και μακριά από την παγίδα των υπερβολών. Έχουμε την υποχρέωση να φέρουμε στην επιφάνεια τις άγνωστες πτυχές της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής των προγόνων μας».

➤ **Ο Μητροπολίτης Φιλίππων**, Νεαπόλεως και Θάσου κ. Στέφανος ανέφερε ότι «...Οι Έλληνες είναι αντίθετοι, σε οποιοσδήποτε μορφές εγκληματικότητας, πάντα ήταν ενωμένοι και στάθηκαν σε όλους και για όλα. Οι Εβραίοι οδηγήθηκαν στον θάνατο από κάποιους που δεν σεβάστηκαν ούτε τον εαυτό τους και αιματοκύλησαν όλη την Ευρώπη. Δυστυχώς, τέτοιες μορφές ανθρώπων, βίας και ρατσισμού βρίσκονται μέχρι σήμερα στη ζωή όλων των πολιτισμών, και δηλητηριάζουν νέους ανθρώπους. Το να αγαπάς την πατρίδα σου είναι ηρωικό, το να την εκμεταλλεύεσαι, όμως, και να θυσιάζεις τα ιδανικά των προγόνων σου για την ελευθερία, την αλληλεγγύη, τη δικαιοσύνη και την ομόνοια, χάρη στη δική σου καταστροφική και διεστραμμένη προσωπικότητα, είναι τραγικό».

➤ **Ο Πρέσβης του Ισραήλ στην Ελλάδα** κ. Νόαμ Κατς μίλησε για τις εβραϊκές κοινότητες στην περιοχή, για τους 1.484 Καβαλιώτες, που ήταν μεταξύ των 67.000 Ελλήνων, στο σύνολο των 6 εκατομμύριων Εβραίων, που οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα εξόντωσης. Συνεχάρη τον Δήμο Καβάλας για το μνημείο που έστησε το 2015 και τη σημερινή διοίκηση του

Ο Δήμαρχος Καβάλας κ. Θ. Μουριάδης

κ. Μουριάδη γιατί προωθεί την ενεργή μνήμη για την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας, που είναι αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας της Καβάλας μέσα από εκδηλώσεις και δράσεις που στέλνουν ηχηρό μήνυμα εναντίον του αντισημιτισμού.

➤ **Ο Δήμαρχος Διδυμοτείχου** κ. Χατζηγιάννογλου είπε πως «είμαστε, από την ίδια

την ιστορία, η δύναμη που θα προσπαθήσει, με το Δίκτυο, να αναδείξει το μαρτύριο που πέρασε ο εβραϊκός λαός και να αποδείξουμε ότι στο μέλλον θα είμαστε μια καλύτερη κοινωνία με συνοχή και αγάπη».

➤ **Ο Αντιδήμαρχος Δράμας** κ. Χαραλαμπίδης είπε πως ο Δήμος Δράμας θα είναι στην πρώτη γραμμή κατά του ρατσισμού, της μισαλλοδοξίας και αμφισβήτησης της Ελευθερίας. Χρέος μας να εργαστούμε για την αφύπνιση, να ενισχύσουμε την αλληλεγγύη και τον ανθρωπισμό για να έχει νόημα το «ΠΟΤΕ ΞΑΝΑ».

➤ **Ο Δήμαρχος Κομοτηνής** κ. Γκαράνης χαρακτήρισε ιστορική την ημέρα ίδρυσης του Δικτύου, «που διατρανώνει τη θέληση του Δήμου και των πολιτών μας να αντισταθούμε στην ιστορική λήθη».

➤ **Ο Δήμαρχος Ξάνθης** κ. Τσέπελης τόνισε ότι ενωμένοι, μέσω του Δικτύου, «θα πρέπει να μεταφέρουμε στους νέους ότι τέτοιου είδους πράξεις δεν πρέπει να υπάρξουν ποτέ ξανά».

➤ **Ο Αντιδήμαρχος Ορεστιάδας** κ. Μαρασλής ευχήθηκε το Δίκτυο να γίνει το μεγαλύτερο της Ελλάδας.

➤ **Η εκπρόσωπος του Δήμου Σερρών** κα Παλάζη υπογράμμισε ότι μέσω του Δικτύου «θα πρέπει να κάνουμε πράξη την καταπολέμηση της ρητορικής του μίσους που αποτελεί σύγχρονη μάστιγα».

➤ **Ο Δήμαρχος Σουφλίου** κ. Καλακίκος εξέφρασε την πεποίθηση ότι το Δίκτυο θα επιτύχει τους σκοπούς του.

Χαιρέτησαν, έδωσαν εύσημα στους Δημάρχους για την ίδρυση του Δικτύου, δήλωσαν «πιστοί συνεργάτες του» και ευχήθηκαν να επεκταθεί σε όλη την Ελλάδα ο εκπρόσωπος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, Γεν. Ταμίας του Προεδρείου

ΚΙΣΕ Δανιήλ, Μπεναρδούτ, η διευθύντρια του Κέντρου Πολιτιστικής Κληρονομιάς των Ελληνοεβραϊκών Κοινοτήτων του Ισραήλ, Σάρον Σέλα και ο διευθυντής του Μουσείου της Τρεμπλίνκα, Δρ Εντουαρτ Κοπόβκα, ο οποίος ζήτησε από τους δημάρχους να βρουν τα ονόματα όσων χάθηκαν στην Τρεμπλίνκα για να σκαλιστούν σε μνημείο στον τόπο του εγκλήματος και κάλεσε πολίτες, μαθητές και δημοσιογράφους να επισκεφθούν το Μουσείο.

Η επιτυχημένη εκδήλωση έκλεισε με την προβολή ντοκιμαντέρ-αφιερώματος στις εβραϊκές κοινότητες της Αν. Μακεδονίας και Θράκης, την ιστορία και την κατάληξή τους, για το οποίο μίλησαν οι δημιουργοί του Ιωσήφ Μεβροράχ και Λευτέρης Κουκουτίνης.

Μνημόσυνο στο εβραϊκό νεκροταφείο και Πορεία Μνήμης

Οι εκδηλώσεις ολοκληρώθηκαν την Κυριακή 5.3.23, με Μνημόσυνο στο εβραϊκό νεκροταφείο της Καβάλας, ομιλίες και καταθέσεις στεφάνων στο μνημείο Ολοκαυτώματος που βρίσκεται στον χώρο του νεκροταφείου. Το μνημείο αυτό ανεγέρθηκε το 1954 από τους εναπομείναντες Εβραίους της Καβάλας στη μνήμη των συγγενών τους που εξοντώθηκαν στο Ολοκαύτωμα. Το μνημόσυνο τέλεσε ο Ραββίνος Θεσσαλονίκης Ααρών Ισραέλ και στη συνέχεια τα μέλη της χορωδίας της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης έψαλαν ψαλμούς και ύμνους.

Ακολούθησε η Πορεία Μνήμης από το παλιό εβραϊκό σχολείο (νυν κτήριο Λυκείου Ελληνίδων) μέχρι το μνημείο του Ολοκαυτώματος στην οδό Βε-

Κατάθεση στεφάνου στο Μνημείο στο εβραϊκό νεκροταφείο από τον Δήμαρχο Καβάλας.

Πορεία Μνήμης: τοπικές Αρχές και εκπρόσωποι του Ελληνικού Εβραϊσμού με το πανό Ποτέ Ξανά μπροστά στο Δημαρχείο Καβάλας.

νιζέλου. Επίσημοι, τοπικές Αρχές και πλήθος κόσμου ένωσαν τα βήματά τους πίσω από το πανό με τη φράση «ΠΟΤΕ ΞΑΝΑ» στην Πορεία Μνήμης, που κατέληξε στο μνημείο που έστησε ο Δήμος το 2015, όπου άφησαν από ένα λουλούδι στη μνήμη των 1.484 Καβαλιωτών Εβραίων που δολοφόνησαν οι Ναζί και οι Βούλγαροι σύμμαχοί τους.

Τέλος, στην αίθουσα της Μεγάλης Λέσχης, αφού μίλησαν ο εκπρόσωπος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, Δανιήλ Μπεναρδούτ, ο Καθηγητής του τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Γιώργος Τσιγάρας, και ο εκπρόσωπος του Europe Direct ΑΜΘ, Δημήτρης Σπιτσέρης, η χορωδία του Συλλόγου Φίλων Μουσικής έκλεισε τις εκδηλώσεις με δύο ύμνους αφιερωμένους στα θύματα του Ολοκαυτώματος, καθώς και του πρόσφατου σιδηροδρομικού δυστυχήματος στα Τέμπη.

Όλοι οι συντελεστές των εκδηλώσεων και της δημιουργίας του «Δικτύου Πόλεων κατά του Αντισημιτισμού και της Διασποράς Φυλετικού Μίσους» υποσχέθηκαν να συναντηθούν το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα για να ορίσουν τα όργανα και τα στελέχη που θα σηκώσουν το βάρος της λειτουργίας του Δικτύου.

Μεταξύ άλλων, στις εκδηλώσεις παρέστησαν και δεκάδες Εβραίοι από τη Βουλγαρία.

(Με στοιχεία από τα Δελτία Τύπου του Δήμου Καβάλας)

Η οικογένεια Κακκή στο Μνημείο Ολοκαυτώματος της Δράμας.

Η οικογένεια Κακκή επιστρέφει στη Δράμα

Του ΒΑΓΓΕΛΗ ΨΩΜΑ

Φέτος συμπληρώθηκαν 80 χρόνια από την 4η Μαρτίου του 1943, ημέρα σύλληψης και φυλάκισης των Δραμινών Εβραίων και των οικογενειών τους στην καπναποθήκη Φαρατζή, στο σημερινό θεατράκι της Αγίας Βαρβάρας. Ακολούθησε ο βίαιος εκτοπισμός και ο αφανισμός τους στο στρατόπεδο εξόντωσης Τρεμπλίνκα. Χίλιοι διακόσιοι ελληνοεβραίοι της Δράμας εξοντώθηκαν στην Τρεμπλίνκα. Από την κοινότητα αυτή ελάχιστοι επέζησαν επιστρέφοντας μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στη γενέτειρά τους. Σήμερα δεν έχει απομείνει πλέον στη Δράμα, κανένα μέλος αυτής της κοινότητας.

Ο Δήμος Δράμας, ο Πολιτιστικός Οργανισμός Φεστιβάλ Ταινιών Μικρού Μήκους Δράμας, οι Φίλοι Αρχαιολογικού Μουσείου Δράμας, Πολιτιστικών και Φυσικών Μνημείων πόλης και περιοχής Δράμας και ο Μ.Ε.Α. Σύλλογος «ΗΦΑΙΣΤΟΣ», στο πλαίσιο της «Ημέρας Μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος», πραγματοποίησαν διήμερες εκδηλώσεις, στις 4 και 5 Μαρτίου 2023.

Το Σάββατο 4.3.2023, στο Δημοτικό Ωδείο, έγινε υποδοχή της οικογένειας Κακκή, Εβραίων με καταγωγή από τη Δράμα. Εκπρόσωποι της οικογένειας ήρθαν από την Καλιφόρνια των ΗΠΑ και επισκέφθηκαν με συγκίνηση τη Δράμα. Ήταν οι εγγονοί και οι εγγονές του Αιμίλιου και της Ελβίρας Κακκή, η παρουσία των οποίων στην πολιτιστική, κοινωνική και οικονο-

μική ζωή της πόλης κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Στη διάρκεια της εκδήλωσης ο Dr Emil D. Kakkis MD, PhD, απήυθυσε χαιρετισμό ως εκπρόσωπος των απογόνων της οικογένειας. Στη συνέχεια προβλήθηκε η ταινία του Δημήτρη Μουρτζόπουλου με τίτλο: «Η Δράμα του Μεσοπολέμου. Μνήμη Αιμίλιου και Ελβίρας Κακκή». Στο πλαίσιο του αφιερώματος αποδόθηκαν μεταξύ άλλων ακούσματα από τη σοπράνο Μαριάντζελα Χατζησταματίου.

Την Κυριακή 5.3.2023, στο μνημείο του Ολοκαυτώματος, στο πάρκο της Αγίας Βαρβάρας, πραγματοποιήθηκε τελετή μνήμης των Δραμινών θυμάτων του Ολοκαυτώματος και ακολούθως, σε ξενοδοχείο της πόλης, πραγματοποιήθηκε ομιλία του κ. Γεώργιου Αντωνίου, επίκουρου Καθηγητή της έδρας εβραϊκών σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ με τίτλο: «Το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα. Από την ιστορία στη μνήμη». Στην συνέχεια, στον Σιδηροδρομικό Σταθμό Δράμας, έγινε ιστορική περιήγηση και επίσκεψη στο Μουσείο Τρένων.

Όπως είπε ο Δήμαρχος Δράμας κ. Χριστόδουλος Μασάκος στη διάρκεια των εκδηλώσεων: «Σήμερα κλίνουμε ευλαβικά το γόνο στη μνήμη των εκατοντάδων Δραμινών Εβραίων συμπατριωτών μας που έπεσαν θύματα της ναζιστικής βαρβαρότητας. Χαιρετίζω την παρουσία των απογόνων της οικογένειας Κακκή,

που βρίσκονται στην γενέτειρα των προγόνων τους. Το Ολοκαύτωμα είναι ένα γεγονός μοναδικό στην ιστορία του κόσμου. Ας είναι αιωνία η μνήμη των εκατομμυρίων ψυχών που θανατώθηκαν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεων».

Ο Αντιδήμαρχος Πολιτισμού του Δήμου Δράμας κ. Μιχάλης Τάσσου, τόνισε: «Δεν είναι μόνο χαρά και τιμή αλλά και υποχρέωση του Δήμου της Δράμας και της Αντιδημαρχίας Πολιτισμού να συνδιοργανώνει με το δραστήριο σύλλογο φίλων αρχαιολογικού μουσείου τέτοιες βραδιές που έρχονται να τιμήσουν την ιστορία της πόλης και ιστορικές οικογένειες Εβραίων αλλά και να τιμήσουν τη μνήμη των θυμάτων του Ολοκαυτώματος».

Η κα Δήμητρα Χατζηδημητρίου, πρόεδρος του συλλόγου Φίλοι Αρχαιολογικού Μουσείου Δράμας, είπε ότι για την βραδιά που διοργανώθηκε στο Δημοτικό Ωδείο της Δράμας ήρθε στη Δράμα μια εκλεκτή αντιπροσωπεία της παλιάς οικογένειας του Αιμιλίου και της Ελβίρας Κακκή. Πρόκειται για επιφανείς πολίτες από την Καλιφόρνια που ήρθαν μόνο για αυτή τη βραδιά. Η δεύτερη ημέρα των εκδηλώσεων περιλαμβάνει εκδηλώσεις μνήμης και τιμής για τους ελληνοεβραίους της Δράμας και για την πάλαι ποτέ κοινότητα τους.

Ο κ. Μανώλης Μεταξάς, εξάδερφος του Εμίλ Κακκής, ανέφερε: «Βρεθήκαμε στη Δράμα μαζί με πολλά μέλη της οικογένειας Κάκκη για να τιμήσουμε τη μνήμη του Αιμιλίου και της Ελβίρας Κακκή που έζησαν πολλά χρόνια στη Δράμα, υποστηρίζοντας την τοπική κοινωνία την δεκαετία του '20 και '30. Η οικογένεια έφερε στην πόλη της Δράμας τον ηλεκτρισμό, το ραδιόφωνο βραχέων κυμάτων, τη δημιουργία ενός σπουδαίου θεάτρου και μαζί τη δημιουργία μιας σημαντικής παράδοσης. Και οι δυο αγαπούσαν το θέατρο και τη μουσική και ήταν ιδρυτές και θερμοί υποστηρικτές του Δημοτικού Ωδείου Δράμας».

Ο Δόκτωρ Εμίλ Κακκής, που τιμήθηκε κατά την έλευσή του στη Δράμα από τον Ιατρικό Σύλλογο Δράμας, κατά τον χαιρετισμό του μιλώντας στα ελληνικά, είπε μεταξύ άλλων: «Βρέθηκα σήμερα εδώ για να τιμήσω τον παππού και την γιαγιά, Αιμίλιο και Ελβίρα Κακκή, που έζησαν για πολλά χρόνια στη Δράμα, στηρίζοντας τις επιστήμες και τις τέχνες στην τοπική κοινότητα. Όλα αυτά τα χρόνια το σπίτι στην οδό Αγίας Βαρβάρας ήταν στο μυαλό μας (...). Η γιαγιά μου Ελβίρα,

Από την εκδήλωση της Κυριακής 5.3.23. Επίσημοι στη διάλεξη του Καθηγητή Γ. Αντωνίου για το Ολοκαύτωμα.

το 1982, μου είπε «Είναι καθήκον μας να κάνουμε καλό στους άλλους ανθρώπους και στον κόσμο με όποιο τρόπο μπορούμε». Όπως ακριβώς έκανε και ο παππούς μου Αιμίλιος όλα τα χρόνια πριν τον πόλεμο στη Δράμα. Σας ευχαριστούμε για την αναγνώριση της προσφοράς τους. Είναι μεγάλη τιμή για την οικογένεια». Ο κ. Δαβίδ Σαλιτιέλ, πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος, είπε ότι η παρουσία του στη Δράμα σχετίζεται με την εκδήλωση προς τιμήν της οικογένειας Κάκκης. «Ήρθαμε για να μάθουμε την ιστορία και πως γλίτωσε από το Ολοκαύτωμα. Έφερα και κάποια βιβλία από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος. Ένα από αυτά γράφτηκε από τα κρυμμένα παιδιά (του Ολοκαυτώματος). Αυτοί που πήγαν στο Άουσβιτς χάθηκαν και πολλοί έγιναν καπνός. Είμαι και εγώ παρών για να τιμήσω αυτή την εκδήλωση εδώ στη Δράμα».

Στις διήμερες εκδηλώσεις συμμετείχε και ο κ. Μαρσέλ Σολομών, πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου. Ο ίδιος είπε ότι η επιστροφή των απογόνων της οικογένειας Κακκής στη Δράμα μετά από τόσα χρόνια είναι κάτι σημαντικό. Πρόσθεσε ότι τιμώνται τα θύματα του ολοκαυτώματος. Είπε ότι η μνήμη της ιστορίας του ολοκαυτώματος είναι σημαντική και δεν πρέπει να ξεχαστεί ποτέ. Πρόσθεσε επίσης ότι: «Το δικό μας δόγμα είναι, συγχωρώ αλλά δεν ξεχνώ. Διότι αν ξεχάσουμε, τότε είναι σίγουρο ότι η ιστορία θα επαναληφθεί. Η ιστορική μνήμη πρέπει να διαιωνίζεται για να μην ξαναγίνουν ολοκαυτώματα και γενοκτονίες. Οφείλουμε όλοι να είμαστε σε εγρήγορση για να μην ξαναδούμε τέτοια γεγονότα».

(Από τα Χρονικά της Δράμας, 6.3.2023)

Η ανάδυση μιας λησμονημένης μνήμης

Της Δρ ONTET ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

Ξάνθη, 3 Μαρτίου 2023, με ψιλόβροχο και βαρύ κλίμα λόγω εθνικού πένθους... Ήρθα για να δω τις εκδηλώσεις για τα 80 χρόνια από την εκτόπιση των Εβραίων της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, που σηματοδοτούν την ανάδυση μιας θαμμένης και λησμονημένης για τόσα χρόνια μνήμης. Από το 2005, από τότε που η μνήμη του Ολοκαυτώματος αρχίζει να κάνει δειλά την εμφάνισή της στον δημόσιο χώρο και στην εκπαίδευση, μέχρι σήμερα, που η θέση της έχει σαφώς διευρυνθεί, την καταγράφω, τη μελετώ, την περιοδολογώ, όλα αυτά δηλαδή που αποτελούν τη δουλειά του ιστορικού. Φέτος, με αφορμή τη Διεθνή Ημέρα Μνήμης Θυμάτων

Ολοκαυτώματος (27η Ιανουαρίου), διαπίστωσα πως η ορατότητα της μνήμης ήταν εντονότερη από ποτέ. Πλάι όμως στην κεντρική μνήμη υπάρχουν και οι τοπικές, σε άλλες ημερομηνίες αυτές. Ο Μάρτιος βρίθκει τέτοιων επετείων, καθώς είναι ένας «μαύρος» μήνας για τη μνήμη του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα, αφού και το 1943 και το 1944 Μάρτιο συνέβησαν μεγάλες εκτοπίσεις. Στη Θεσσαλονίκη ο πρώτος συρμός για το Άουσβιτς έφυγε στις 15 Μαρτίου του 1943, και από το 2013 η ημέρα τιμάται με πορεία μνήμης και τώρα πια και πλήθος εκδηλώσεων.

Η εκτόπιση

Το 1941, στην αρχή της Κατοχής, περίπου 4.200 σεφαραδίτες Εβραίοι κατοικούσαν ακόμη σε όλες τις πόλεις της Ανατολικής Μακεδονίας και

Θράκης, δηλαδή στις Σέρρες, στη Δράμα, στην Καβάλα, στην Ξάνθη, στην Κομοτηνή, στην Αλεξανδρούπολη. Η περιοχή αυτή δόθηκε στους Βουλγάρους, ως βουλγαρική ζώνη κατοχής. Σχεδόν όλοι τους συνελήφθησαν από τους Βουλγάρους την ίδια παγερή νύχτα, χαράματα της 4ης Μαρτίου του 1943. Λίγες μέρες αργότερα οι Βούλγαροι τους εκτοπίζουν με τρένο ως το λιμάνι του Λομ στον Δούνα-

βη, όπου τους παραδίδουν στους Γερμανούς. Αυτοί τους στέλνουν για να εξοντωθούν μέχρις ενός στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα στην Πολωνία, ένα από τα 6 στρατόπεδα της «Τελικής Λύσης». Οι Εβραίοι του Διδυμότειχου, του Σουφλίου και της Νέας Ορεστιάδας

εκτοπίζονται από τους Γερμανούς για το Άουσβιτς τον Μάιο του 1943.

Την εκτόπιση αυτή, που εγκαινιάζει τις εκτοπίσεις των Ελλήνων Εβραίων, δεν την είχε τιμήσει κανείς στην Ξάνθη. Η πόλη απέκτησε μνημείο Ολοκαυτώματος μόνο το 2022, χάρη στις ενέργειες του Πολιτιστικού και Αναπτυξιακού Κέντρου Θράκης. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά μελετημένο μνημείο, στην πλατεία Ελευθερίας. Ο ίδιος φορέας, το 2019, είχε αποκαταστήσει το εγκαταλειμμένο εβραϊκό νεκροταφείο και το είχε κάνει επισκέψιμο. Είχαν γίνει λοιπόν οι πρώτες ενέργειες για να εγγραφεί στον ιστό της πόλης αυτή η λησμονημένη ιστορία. Οι 526 Εβραίοι της Ξάνθης συναντούσαν έτσι τα 6.000.000 Εβραίους της Ευρώπης που χάθηκαν στα στρατόπεδα εξόντωσης.

Ο Δήμαρχος Ξάνθης και συντελεστές των εκδηλώσεων στο Μνημείο Ολοκαυτώματος.

Φέτος, λοιπόν, μετά το παγωμένο διάλειμμα του κορωνοϊού, υπό την αιγίδα της Περιφέρειας Αν. Μακεδονίας και Θράκης, 4 δήμοι - Καβάλας, Κομοτηνής, Ξάνθης και Δοξάτου- καθώς και το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης διοργάνωσαν ένα σύνολο εκδηλώσεων που ξεκίνησαν στην Καβάλα από τις 28 Φεβρουαρίου και έκλεισαν στην Ξάνθη στις 5 Μαρτίου. Στο αφιέρωμα συμμετείχε και το Μουσείο της Τρεμπλίνκα.

Στην Ξάνθη, τάξεις σχολείων με τους Καθηγητές τους, που είχαν προετοιμαστεί με εργαστήρια από το Πρόγραμμα «Δράσεις Ιστορίας Μνήμης Πολιτισμού», έκαναν ένα σύνολο εκδηλώσεων σε κτίρια που ανήκουν σε πολιτιστικούς φορείς, όπως το Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης. Οι εμπλεκόμενοι φορείς είναι τόσο πολλοί που είναι αδύνατον να τους αναφέρω όλους, και αυτή η συνέργεια έχει τη σημασία της, υπήρξε μια συναίνεση σε επίπεδο φορέων.

Λόγω του εθνικού πένθους, άλλες δράσεις, όπως η πορεία μνήμης μαθητών της Ξάνθης προς το Μνημείο, ακυρώθηκαν, και άλλες, όπως η κεντρική εκδήλωση μνήμης, αναβλήθηκαν για το βράδυ της Κυριακής 5 Μαρτίου. Στην εκδήλωση αυτή χαιρετισμό απηύθυνε ο διευθυντής του Μουσείου της Τρεμπλίνκα, δρ Edward Korowka και ένας συνεργάτης του ανέπτυξε την ιστορία της Τρεμπλίνκα ως στρατοπέδου θανάτου (περίπου 700.000 Εβραίοι θανατώθηκαν σε αυτό). Η εκδήλωση έκλεισε με την ανάγνωση ισπανοεβραϊκών ποιημάτων του Περαχιά, και την ελληνική τους μετάφραση. Πόσα χρόνια είχε να αντηχήσει αυτή η γλώσσα στην Ξάνθη, γιατί δεν χάθηκαν μόνο οι άνθρωποι που τη μιλούσαν, χάθηκε κι ο μακραίωνος πολιτισμός τους.

Με εντυπωσίασε η εθελοντική εμπλοκή ανθρώπων στις δράσεις. Όλα αυτά δεν γίνονταν ερήμην της κοινωνίας, κάθε άλλο, στο πλαίσιο του Προγράμματος που προανέφερα, υπό την εμπνευσμένη καθοδήγηση του Νίκου Κοσμίδη (υποψηφίου διδάκτορα Αρχιτεκτονικής) και της Μαρίας Πετρά (βιομηχανικής αρχαιολόγου - μουσειολόγου) ομάδες φοιτητών της Σχολής Αρχιτεκτόνων, τάξεις σχολείων με δασκάλους τους και άλλοι ακόμη εθελοντές συνέβαλαν στη διοργάνωση πρωτότυπων εκδηλώσεων. Θυμίζω πως η Ξάνθη έχει περίπου 30% κατοίκους μουσουλμανικού θρησκευάτος, χάρη στο πολυπολιτισμικό

Από την παρουσίαση της ντουλάπας του Γ.Χ. Περαχιά.

παρελθόν της. Είναι λοιπόν ένας τόπος που δεν είναι δεδομένο ότι ο καθένας είναι ορθόδοξος.

Ο Περαχιά και η ντουλάπα

Από τι υλικά χτίζεται η μνήμη, πώς συγκροτείται η ανάδυσή της; Πέρα από τους κλασικούς δρόμους, όπως η απαραίτητη ανέγερση μνημείου Ολοκαυτώματος, υπάρχουν και άλλοι τρόποι, στους οποίους εμπλέκονται εθελοντικά κάτοικοι της πόλης, νεότεροι και μεγαλύτεροι. Γύρω από κάτι που για το κοινό βλέμμα είναι ευτελές, μια παλιά, ξύλινη ντουλάπα, που είχε όμως από πίσω τυπωμένο με κεφαλαία λατινικά γράμματα το όνομα J. PERAHIA, και που βρέθηκε τυχαία πεταμένη στον δρόμο, η Μαρία Πετρά ξετύλιξε το νήμα του τελευταίου Εβραίου που έζησε στην Ξάνθη ως το 1970, του Γιουδά Χαΐμ Περαχιά. Η μεγάλη αίθουσα της Καπναποθήκης όπου εκτέθηκε η ντουλάπα ανήκει στον Δήμο Ξάνθης και στεγάζει εκδηλώσεις του Ιδρύματος Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης. Στην Καπναποθήκη «Π», με την ξύλινη οροφή, είχαν τοποθετηθεί στο πάτωμα κατά μήκος των τοίχων πλακίδια με χαραγμένα ονόματα ανθρώπων που χάθηκαν, σαν «λίθοι μνήμης». Επίσης υπήρχαν πινακίδες με όλα τα ονόματα των πόλεων που έχασαν τον εβραϊκό τους πληθυσμό. Η ντουλάπα κατείχε κεντρική θέση και το εσωτερικό της περιείχε αρμαθιά από φύλλα καπνού. Ο χώρος αυτός, που στέγαζε και την κεντρική εκδήλωση, είχε υπαινικτική ατμόσφαιρα και υψηλή αισθητική, με πολύ λιτά μέσα.

Ο Γιουδά Χαΐμ Περαχιά (Θεσσαλονίκη 1886-Ξάνθη 1970), της 17ης γενιάς της οικογένειας Περαχιά,

έζησε, εργάστηκε και δημιούργησε το λογοτεχνικό του έργο στα ισπανοεβραϊκά, τη γλώσσα των Σεφαραδιτών. Ως διευθυντής της Commercial Tobacco Company Ltd, της μεγαλύτερης εταιρείας που δραστηριοποιήθηκε στα καπνά, συνέδεσε την παραγωγική του δράση με τον νευραλγικό τομέα της οικονομίας της περιοχής. Ως λόγιος, άφησε σημαντικό λογοτεχνικό έργο. Στην αίθουσα αυτή έγινε ομιλία για τον Περαχιά σε μαθητές από τη δρα Susy Grus, προσκεκλημένη από το Ισραήλ, που έχει εκδώσει το έργο του στα ισπανοεβραϊκά. Η ίδια μίλησε και σε επιστημονική ημερίδα στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο.

Την Κυριακή, σε εκδήλωση στην Οικία Μάνου Χατζιδάκι, που παλαιότερα ανήκε στον Ισαάκ Ντανιέλ, για την οικογένεια Περαχιά μίλησε η ψυχανάλυτριά Αριέλλα Ασέρ (το γένος Περαχιά από την μητέρα της), σκιαγραφώντας τη μακραιώνη διαδρομή της περίφημης αυτής σεφαραδίτικης οικογένειας, που μετρά πολλούς λογίους. Στην ίδια εκδήλωση παρουσιάσα μια προσέγγιση της οικογενειακής μου ιστορίας, καθώς η οικογένεια Βαρών ζούσε στην Καβάλα και από εκεί εκτοπίστηκαν όλα τα μέλη της, εκτός από τον πατέρα μου, για την Τρεμπλίνκα, όπου και δολοφονήθηκαν μαζί με τους 1.800 καβαλιώτες Εβραίους.

Η σιωπή και η ανάδυση της μνήμης

Η μεταπολεμική σιωπή κράτησε δεκαετίες στην Ελλάδα, δύο δεκαετίες τουλάχιστον περισσότερο από τη διεθνή, για λόγους που δεν μπορώ να θίξω εδώ, τους έχω αναπτύξει αλλού. Κι όταν όμως άρχισε η μνήμη να αναδύεται, από τα τέλη του '90, και όταν έγινε θεσμική, από το 2005 και μετά, δεν έγινε διάλογο λόγος για την εκτόπιση αυτής της περιοχής, που εγκαινιάζει την εκτόπιση των Ελλήνων Εβραίων. Οι κοινότητες δεν ανασυγκροτήθηκαν ποτέ σε αυτές τις πόλεις, ελάχιστοι Εβραίοι τις κατοίκησαν τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, άρα δεν υπήρχαν επίσημοι φορείς μνήμης. Τη μνήμη αυτή έπρεπε να την αγκαλιάσουν και να την κάνουν δική τους οι μη Εβραίοι συμπολίτες, αφού κατανοήσουν ότι αυτή η ιστορία είναι και δική τους, ότι αυτή η απώλεια τους αφορά, και η μνημόνευση πρέπει να προέλθει από αυτούς.

Στη Θεσσαλονίκη, τόσο η αίγλη του παρελθόντος της όσο και ο τεράστιος αφανισμός (2.000 επιζώντες, περίπου 47.000 δολοφονημένοι στο Άουσβιτς-Μπιρκενάου), ο μακροχρόνιος αγώνας της Ισραηλιτικής

Κοινότητας Θεσσαλονίκης καθώς και η ισχυρότατη βούληση του εμπνευσμένου δημάρχου της Γιάννη Μπουτάρη στη δεκαετία 2010-2019 έκαναν επιτέλους ορατή στον δημόσιο χώρο και στη δημόσια ιστορία τόσο την προηγούμενη παρουσία των Εβραίων όσο και την τρομακτική της εξολόθρευση. Στα Γιάννενα, με την πολύ μικρή αλλά ενεργή κοινότητα ρωμανιτών Εβραίων, ο γιατρός Μωυσής Ελισάφ, του οποίου θρηνήσαμε πρόσφατα την πρόωρη απώλεια, χρόνια στο Δημοτικό Συμβούλιο και από το 2019 δήμαρχος, εργάστηκε πολύ για να αναδείξει αυτή τη μνήμη και να συνδέσει την πόλη τόσο με το παρελθόν της όσο και με τον υπόλοιπο κόσμο. Στις πόλεις αυτές όμως δεν υπήρξαν ούτε κοινότητες ούτε προσωπικότητες τέτοιου βεληνεκού με αντίστοιχο όραμα.

Τα πράγματα όμως σιγά σιγά αλλάζουν. Το «περιφερειακό Αφιέρωμα Μνήμης 1943-2023» έκλεισε με την ένταξη 9 δήμων της περιοχής σε «Δίκτυο Πόλεων κατά του Αντισημιτισμού». Η συνάντηση έγινε στην Καβάλα, με πρωτοβουλία του δημάρχου Καβάλας Θεόδωρου Μουριάδη, που είναι πολύ ενεργός. Η δέσμευση δίνει όντως μια ελπίδα για το μέλλον. Τον Δεκέμβριο του 2022 εξάλλου η Αθήνα είχε φιλοξενήσει τη δεύτερη Σύνοδο Κορυφής Δημάρχων κατά του Αντισημιτισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Στο προσεχές διάστημα θα γίνουν εκπαιδευτικά ταξίδια στην Τρεμπλίνκα και σχεδιάζεται η ανέγερση μνημείου στην Τρεμπλίνκα με τα ονόματα των Ελλήνων Εβραίων που δολοφονήθηκαν εκεί. Αυτές τις μέρες έπεσε ο σπόρος για μια εδραίωση της μνήμης του Ολοκαυτώματος στην περιοχή, όχι ως τυπικής μνημόνευσης, αλλά ως μνήμης ενεργού εντός κοινωνίας, που πρέπει να λειτουργεί ως ασπίδα απέναντι στον ρατσισμό, στην ξενοφοβία, στον αντισημιτισμό και σε κάθε είδους ολοκληρωτισμό.

(Τα Νέα, 18.3.2023)

* Η **Οντέτ Βαρών-Βασάρ** είναι δρ. σύγχρονης ιστορίας (ΕΚΠΑ). Βιβλία της: «Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση» (Εστία, 2009), «Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων» (Εστία, 2013) και «Des Sépharades aux Juifs Grecs. Histoire, mémoire et identité», (Le Manuscrit, Paris 2021). Από το 2011 διδάσκει στο σεμινάριό της στο ΕΜΕ: «Η γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης. Ιστορία, Μνήμη, Αναπαράστασεις». Επιμελήθηκε τη νέα έκδοση της Μπέρρυς Ναχιμίας «Κραυγή για το αύριο» (Αλεξάνδρεια 2020) και έγραψε το επίμετρο.

ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟ

Από το διεθνές συνέδριο για την ιστορία των Εβραίων του Διδυμοτείχου.

Διεθνές συνέδριο και εκδηλώσεις Μνήμης αναβιώνουν την ιστορία των Εβραίων του Διδυμοτείχου

Του ΒΑΣΙΛΗ ΡΙΤΖΑΛΕΟΥ

Ουδέποτε την ιστορίαν της ανθρωπότητος εκηλίδωσε μια τέτοια καταστροφή που έγινε σκοπίμως και χωρίς πρόκλησιν, χωρίς καμίαν αιτίαν, με ψυχραιμίαν και μεθοδικότητα (Μάρκος Ναχόν, Νταχάου-Αουγκσμπουργκ, Ιούνιος – Ιούλιος 1945).

Ο ιατρός Μάρκος Ναχόν, μαζί με τον γιο του Χαΐμ, ήταν ένας από τους είκοσι πέντε επιζώντες του Διδυμοτείχου, της Ορεστιάδας και του Σουφλίου στο ναζιστικό στρατόπεδο του θανάτου Άουσβιτς - Μπίρκεναου. Η μαρτυρία του, που δημοσιεύτηκε στα γαλλικά, στα αγγλικά και στα ελληνικά, γράφτηκε αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, ενώ βρισκόταν ακόμη στη Γερμανία, και αποτελεί

ένα δριμύ κατηγορώ εναντίον εκείνων που του στέρησαν με τον πιο βίαιο και απάνθρωπο τρόπο τη σύζυγο, την ανήλικη κόρη και άλλους σαράντα συγγενείς στο βόρειο Έβρο.¹

¹ Μάρκος Ναχόν, *Μπιρκενάου Το Στρατόπεδον του θανάτου*, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, μετάφραση Ασέρ Μουσή, επιμέλεια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 157.

Με τη συμπλήρωση ογδόντα χρόνων από τον εκτοπισμό 950 Εβραίων του Διδυμοτείχου, της Ορεστιάδας και του Σουφλίου, στις 5 Μαΐου 1943, ο Δήμος Διδυμοτείχου, με ομόφωνη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου, και το Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας

Ο Δήμαρχος Διδυμοτείχου Ρωμύλος Χατζηγιάννογλου απονέμει το κλειδί της πόλης στον Καθηγητή Ροντρίγκ.

και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης συνδιοργάνωσαν τριήμερο εκδηλώσεων μνήμης στο Διδυμοτείχο από τις 5 έως τις 7 Μαΐου 2023. Η ευθύνη των εκδηλώσεων ανατέθηκε στον ιστορικό Βασίλη Ριτζαλέο που διδάσκει στο εν λόγω τμήμα.

Κεντρική εκδήλωση ήταν το διήμερο διεθνές συνέδριο για την ιστορία των Εβραίων του Διδυμοτείχου κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα με τίτλο “Οι Εβραίοι του Διδυμοτείχου πριν και μετά την Καταστροφή – The Jews in Demotica Before and After the Shoah” υπό την ευθύνη της επιστημονικής επιτροπής (Γ. Ετμεκτσόγλου, Μ. Καβάλα, Ρ. Μπενβενίστε, Ρ. Μόλχο, Β. Ριτζαλέο) και τη συμμετοχή κυρίως ιστορικών από τις Ηνωμένες Πολιτείες, το Ισραήλ και την Ελλάδα (στις 5 και 6 Μαΐου). Η αφήσα του συνεδρίου σχεδιάστηκε αφιλοκερδώς από τη διεθνώς αναγνωρισμένη γλύπτρια Μπριζίτ Ναχόν (Brigitte Nahon), η οποία δηλώνει περήφανη για την καταγωγή της από το Διδυμοτείχο.

Κεντρικός ομιλητής της εκδήλωσης στο Αμφιθέατρο του Δημαρχείου της πόλης ήταν ο διαπρεπής Καθηγητής ιστορίας του πανεπιστημίου Stanford Αρόν Ροντρίγκ (Aron Rodrigue). Ο γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη Καθηγητής Ροντρίγκ κατάγεται από το Διδυμοτείχο και τιμήθηκε με τον τίτλο του επίτιμου δημότη ύστερα από ομόφωνη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου Διδυμοτείχου. Με ιδιαίτερη συγκίνηση ο Καθηγη-

τής Ροντρίγκ παρέλαβε το κλειδί της πόλης από τον Δήμαρχο Διδυμοτείχου κ. Ρωμύλο Χατζηγιάννογλου. Στο τέλος της πρώτης μέρας παρουσιάστηκε πρόγραμμα σεφαραδίτικων τραγουδιών από τον αρχιτέκτονα και μουσικό Νικόλαο Τζάννη Ginnerup. Στις

εργασίες συμμετείχαν εκπρόσωπος της Μητρόπολης Διδυμοτείχου-Ορεστιάδας-Σουφλίου, ο σοφολογιότατος Μουφτής Διδυμοτείχου Χαμζά Οσμάν, ο πρώην πρόεδρος του ΚΙΣΕ και της κοινότητας Αθηνών κ. Βενιαμίν Αλμπάλας ως εκπρόσωπος του ΚΙΣΕ, ο πρόεδρος του ΟΠΑΙΕ και εκπρόσωπος της Ι.Κ. Θεσσαλονίκης κ. Δαβίδ Ταρμπούλς, οι πρώην Δήμαρχοι κ.κ. Παπατσαρούχας, Τοκαμάνης και Πατσουρίδης, ο Δήμαρχος Σουφλίου κ. Καλακίκος, ο πρόεδρος του δημοτικού συμβουλίου κ. Παπακωνσταντίνου, ο πρόεδρος της Αρμενικής Κοινότητας κ. Τοροσιάν, πρώην βουλευτές, εκπρόσωποι των τοπικών αρχών και πολλοί κάτοικοι του Διδυμοτείχου και της περιοχής.

Ο δεύτερος πυλώνας των εκδηλώσεων ήταν η εκπαίδευση και η διοργάνωση εργαστηρίου για το Ολοκαύτωμα, στην αίθουσα του δημοτικού συμβουλίου, με τίτλο “Αξιοποιώντας τη μαρτυρία του Μάρκου Ναχόν στη σχολική τάξη”, με εμπνευστή τον εκπαιδευτικό κ. Ανδρέα Γαλανό, ο οποίος υπηρετεί με θητεία στο Πειραματικό ΓΕΛ του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, τη συμμετοχή 24 εκπαιδευτικών (μεταξύ αυτών συμμετείχαν και στελέχη της εκπαίδευσης) και την υποστήριξη του συνδέσμου Φιλολόγων ν. Έβρου.

Ο τρίτος πυλώνας των εκδηλώσεων ήταν η μνήμη. Σε συνεργασία με τον Δήμο Σουφλίου και

τον πολιτικό μηχανικό κ. Γουρίδη, οργανώθηκε επίσκεψη στο πρώην μεταξουργείο Τζιβρέ όπου η κ. Καίτη Τζιβρέ, απόγονος των ιδιοκτητών της βιομηχανίας, ξενάγησε τους συνέδρους με ιδιαίτερη συγκίνηση. Οι σύνεδροι επισκέφθηκαν και ξεναγήθηκαν από την υπεύθυνη κ. Δημισκίδου στο Μουσείο Μετάξης του Πολιτιστικού Ιδρύματος του Ομίλου Πειραιώς και τον κ. Τσιακίρη στο Μουσείο Τέχνης Μεταξιού Τσιακίρη. Επίσης, ξεναγήθηκαν στο αρχοντικό Ταραμπουλούς στο Διδυμότειχο, το οποίο ανακαινίστηκε με γνώση και

μεράκι από τους σημερινούς ιδιοκτήτες, το ζεύγος των καλλιτεχνών Ιωάννη Σαρσάκη και Γεωργίας Νταλαγιώργου. Η κ. Άστρο Ταραμπουλούς, η οποία γεννήθηκε και μεγάλωσε στο μεταπολεμικό Διδυμότειχο, πρόσφερε ισπανοεβραϊκά κειμήλια στο σπίτι των προγόνων της. Οι σύνεδροι περιηγήθηκαν στην άλλοτε ισραηλιτική συνοικία, στο χώρο της συναγωγής, στο ιστορικό νεκροταφείο της κοινότητας και στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό απ' όπου αναχώρησαν οι Εβραίοι του Διδυμοτείχου και της Ορεστιάδας στις 5 Μαΐου 1943.

Το Λαογραφικό Μουσείο Διδυμοτείχου φιλοξένησε μια πολύ ιδιαίτερη στιγμή των τριήμερων εκδηλώσεων. Σε συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για τις Εβραϊκές Σπουδές στη Σουηδία "Paideia" και τη συνεργάτιδά του Klodeta Cane, διοργανώθηκε η εκδήλωση «Διαδρομές ζωής Εβραίων του Διδυμοτείχου μετά την Καταστροφή», με την παρουσία του Δημάρχου, πρώην Δημάρχων και εκατό κατοίκων της πόλης. Κεντρικό πρόσωπο ήταν η κ. Άστρο Ταραμπουλούς. Συζητώντας με τον ιστορικό Β. Ριτζαλέο ξεδίπλω-

Κατάθεση στεφάνου στο Μνημείο Ολοκαυτώματος από τον κ. Βενιαμίν Αλμπάλα εκ μέρους του ΚΙΣΕ.

σε πτυχές της οικογενειακής και προσωπικής ιστορίας και μοιράστηκε με συγκίνηση τις αναμνήσεις της από τη ζωή των ελάχιστων εβραϊκών οικογενειών στο μεταπολεμικό Διδυμότειχο. Η πρόεδρος του μουσείου κ. Χρυσούλα Τσακίρακη – Κυρούδη αναφέρθηκε στα εκθέματα – οικογενειακά κειμήλια και στη συλλογή παλαιών φωτογραφιών και εγγράφων εβραϊκών οικογενειών του Διδυμοτείχου στην ενδιαφέρουσα ενότητα του μουσείου για την «πολυπολιτισμικότητα της πόλης».

Το τριήμερο των εκδηλώσεων ολοκληρώ-

θηκε με την τελετή στο μνημείο Ολοκαυτώματος. Με την παρουσία των τοπικών αρχών και πολλών κατοίκων του Διδυμοτείχου, αναφέρθηκαν τα ονόματα όλων των εβραϊκών οικογενειών που δολοφονήθηκαν στο στρατόπεδο του θανάτου του Άουσβιτς – Μπιρκενάου. Ιδιαίτερη στιγμή ήταν η κατάθεση στεφάνου από την κ. Άστρο Ταραμπουλούς, την κ. Καίτη Τζιβρέ και τον κ. Δαβίδ Ταραμπουλούς στη μνήμη των Εβραίων του Διδυμοτείχου. Κρατώντας ο ένας το χέρι του άλλου τίμησαν τους συγγενείς και την κοινότητα που δεν είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν.

Θερμές ευχαριστίες στους χορηγούς, το προσωπικό του Δήμου Διδυμοτείχου, τους εθελοντές, τα τοπικά μέσα ενημέρωσης και τους δημιουργούς του έντυπου και οπτικού υλικού των εκδηλώσεων από την εταιρεία 2K Project για το εξαιρετικό καλλιτεχνικό αποτέλεσμα.

* Ο ιστορικός Βασίλης Ριτζαλέος είναι μέλος ΕΔΙΠ του Τμήματος Γλώσσας Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Πορεία Μνήμης στη Θεσσαλονίκη

Για την 80^η τραγική επέτειο
από την αναχώρηση του
πρώτου συρμού για το Άουσβιτς

Της ΜΑΡΓΑΡΙΤΑΣ ΠΟΥΡΝΑΡΑ

Στις 11 Ιουλίου 1942, οι ναζιστικές αρχές της Θεσσαλονίκης κάλεσαν όλους τους άρρενες εβραϊκού θρησκευματος μεταξύ 18-45 ετών στην πλατεία Ελευθερίας, με το πρόσχημα της απογραφής τους. Οι 9.000 συγκεντρω-

μένοι υπέστησαν δημόσιο εξευτελισμό που πέρασε στη συλλογική μνήμη ως «Μαύρο Σάββατο». Αλίμονο, οι ασχήμιες αυτές ήταν μόνον η απαρχή για το τι θα ακολουθούσε. Στις 15 Μαρτίου του 1943, αναχωρούσε το πρώτο τρένο από τη συμπρωτεύουσα για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ο συστηματικός εκτοπισμός των Ελλήνων Εβραίων κορυφώθηκε το επόμενο χρονικό διάστημα με αποτέλεσμα τόσο η ακμαία κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που ιδρύθηκε τον 15ο αιώνα, όσο και άλλες κοινότητες ανά τη χώρα, που υπήρχαν από την αρχαιότητα κυριολεκτικά, να σβηστούν από τον χάρτη. Μέγιστο χρέος μας σήμερα είναι όχι μόνον η διάσωση της μνήμης αλλά και η διασφάλιση συλλογικά και ατομικά πως αυτή η πανανθρώπινη τραγωδία δεν πρόκειται να επαναληφθεί. Το «Ποτέ Ξανά» ήταν το κυρίαρχο σύνθημα στη μεγάλη πορεία που διοργανώθηκε την Κυριακή 19 Μαρτίου 2023 στη Θεσσαλονίκη, σαν μια υπόσχεση προς τους ήρωες και μάρτυρες του Ολοκαυτώματος πως η χώρα που τους στερήθηκε δεν ξεχνά έπειτα από 80 χρόνια τι συνέβη. Η συμμετοχή του κόσμου ήταν μαζική, οι άνθρωποι κρατούσαν μαύρα μπαλόνια και στην κορυφή της πορείας ήταν οι πολιτειακές και πολιτικές αρχές της χώρας. Η πομπή ξεκίνησε από την πλατεία Ελευθερίας και κατέληξε στον Παλιό Σιδηροδρομικό Σταθμό.

Μετά την τελετή, η Πρόεδρος της Δημοκρατίας τόνισε μεταξύ άλλων: «Βρισκόμαστε εδώ, στον απόηχο της τραγωδίας των Τεμπών, την οποία ολόκληρη η ελληνική κοινωνία βιώνει με αισθήματα βαθιάς συντριβής, για να διατηρήσουμε ζωντανή

τη μνήμη ενός από τα πλέον επάισχυντα και οδυνηρά συμβάντα του 20ού αιώνα. Πορευθήκαμε σιωπηλοί ως τον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό, από όπου στις 15 Μαρτίου του 1943 αναχώρησε η πρώτη αμαξοστοιχία για το στρατόπεδο εξόντωσης Άουσβιτς-Μπιρκενάου. Ήταν μόνο μία από τις πολλές αμαξοστοιχίες που μετέφεραν σταδιακά και κάτω από άθλιες συνθήκες, μέσα σε βαγόνια μεταφοράς ζώων, περίπου 46.000 Εβραίους συμπολίτες μας στα ναζιστικά στρατόπεδα της φρίκης. Από αυτούς, στην αγαπημένη “Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων”, όπου οι Σεφαραδίτες πρόγονοί τους βρήκαν φιλόξενο καταφύγιο τον 15ο αιώνα, επέστρεψαν λιγότεροι από 2.000. Εκδηλώσεις μνήμης όπως η σημερινή είναι απαραίτητες ώστε να προβάλλονται, έστω με καθυστέρηση, τα πραγματικά γεγονότα της σύλληψης, του εκτοπισμού και τελικά της εξόντωσης των Εβραίων αδελφών μας. Γεγονότα αποτρόπαια που σφράγισαν τη ζωή της πόλης και άλλαξαν βίαια την πλούσια πολυπολιτισμική της ταυτότητα. Και είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι, ιδίως τα τελευταία χρόνια, η Θεσσαλονίκη έχει αναγνωρίσει το μερίδιο της ευθύνης που της αναλογεί και έχει ρητά καταδικάσει τα σφάλματα του παρελθόντος, σε μια προσπάθεια να επουλώσει το ιστορικό τραύμα».

(Καθημερινή, 22.3.2023)

Η Θεωρία της Ευγονικής

από την εποχή του Δαρβίνου ως το Ολοκαύτωμα

Των ANNAS K. ΜΠΑΤΙΣΤΑΤΟΥ & ΜΑΡΙΚΑΣ ΣΥΡΡΟΥ

Η κληρονομικότητα και η αναπαραγωγή καθώς και η απόκτηση υγιών απογόνων ήταν πάντα θέματα ενδιαφέροντος. Η θεωρία της ευγονικής ξεκίνησε πολύ πριν το Ολοκαύτωμα, αλλά είναι η σύνδεση της με το Ολοκαύτωμα, ένα αποτρόπαιο γεγονός, έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, που άλλαξε τον τρόπο που με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την ευγονική και έδωσε αρνητική χροιά στη λέξη.

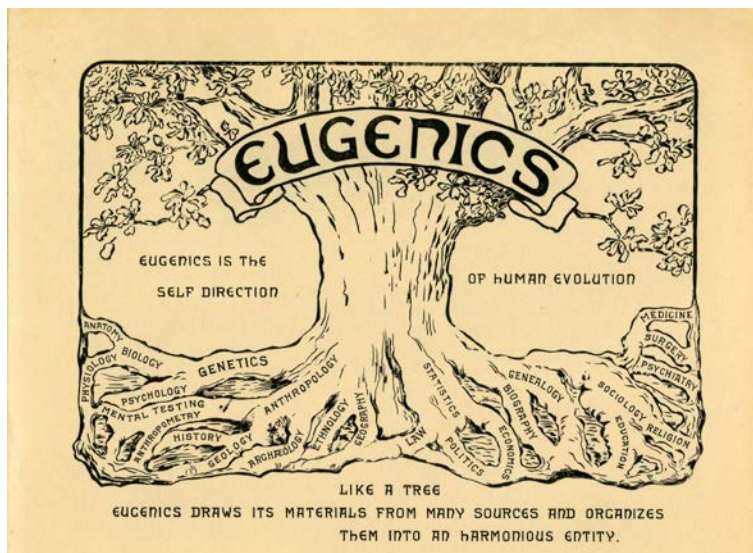
Ο Francis Galton (1822-1911), ήταν ένας Άγγλος «σοφός» της εποχής, εξερευνητής, ανθρωπολόγος, πρωτοπόρος σε πολλούς τομείς όπως η στατιστική (ιδρυτής της βιομετρίας) και η ψυχολογία, αλλά με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην κληρονομικότητα χαρακτήρων και στην ανθρώπινη ευφυΐα (Hereditary Genius, 1869). Είχε επηρεαστεί από τις θεωρίες του Δαρβίνου, αν και δεν συμφωνούσε πάντα μαζί του. Ο Galton εισηγήθηκε το 1883 τον όρο ευγονική (ευ-γονική - eugenics) και θεωρείται ο βασικός εμπνευστής της θεωρίας αυτής, αν και πρακτικές ευγονικής χρησιμοποιήθηκαν πολύ παλαιότερα. Η θεωρία και το κίνημα που αναπτύχθηκε στόχευε στη βελτίωση της ανθρώπινης φυλής και στηρίχτηκε κυρίως σε ότι ήταν γνωστό και ίσχυε ως τότε εμπειρικά για τη βελτίωση με επιλογή των φυτών και των ζώων, καθώς και στην πεποίθηση ότι όλα τα χαρακτηριστικά του ατόμου είναι κληρονομικά (συμπεριλαμβανομένων και των κοινωνικών, όπως η φτώχεια και η εγκληματικότητα). Πίστευε ως αποτελεσματικό μέτρο για να επιτευχθεί ο στόχος της βελ-

τίωσης της ανθρωπότητας, το να ενθαρρύνονται να αποκτούν περισσότερα παιδιά οι άνθρωποι που διέθεταν επιθυμητά κληρονομικά χαρακτηριστικά.

Δημοσίευσε πολλές μελέτες σε βιβλία και άρθρα σε περιοδικά, ιδίως σχετικά με την κληρονομικότητα της ευφυΐας (Κριμπάς, 2009).

Ο Galton κατά την Διεθνή Έκθεση για την Υγεία, που έγινε στο Λονδίνο το 1884, οργάνωσε ένα Ανθρωπομετρικό εργαστήριο (Anthropometric Laboratory), όπου μετρούσε τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Ασχολήθηκε με την ποικιλομορφία στον άνθρωπο (φυσικά χαρακτηριστικά προσώπου και σώματος), σε σχέση με την ψυχολογία και το συναίσθημα. Ιδιαίτερα ασχολήθηκε με αυτά τα χαρακτηριστικά σε κοινωνικά διακριτές ομάδες ανθρώπων

π.χ. εγκληματίες, άτομα με παθολογίες, άτομα διαφορετικών εθνικών ομάδων και φυλών (π.χ. τύπος Εβραίου <https://wellcomecollection.org/works/ngq29vgy>), αλλά και άτομα που ανταποκρινόταν σε πρότυπα ομορφιάς και ευφυΐας. Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκαν και φωτογραφικά «σύνθε-

Στην αφίσα του 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ευγονικής, 1921 (Wikimedia Commons) φαίνεται ότι η ευγονική είναι απαραίτητη για την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους. Στις ρίζες που κρατούν αειθαλές το δένδρο της ευγονικής διακρίνονται και η φυλή, και η θρησκεία, και το γενεαλογικό δένδρο, και τα γονίδια, και τα ανθρωπομετρικά χαρακτηριστικά.

τα πορτραίτα» (composite portraits), σε αναλογία με τους στατιστικούς πίνακες, με στόχο την αυτόματη αναγνώριση (Galton, 1883, Lee-Morrison, 2019). Για εμάς που ερχόμαστε μετά τα γεγονότα, αρχίζει εδώ να χτυπάει το καμπανάκι της εγρήγορσης.

Με βάση αυτές τις μετρήσεις, αλλά με τις απαντήσεις σε ψυχολογικά τεστ με ερωτηματολόγια, που οι εθελοντές είχαν συμπληρώσει, έβγαζε συμπεράσματα, που ήταν εν πολλοίς υποκειμενικά και όχι αντικειμενικά. Αυτή την προσέγγιση και την τότε «επιστήμη», σήμερα θα την χαρακτηρίζαμε «ψευδοεπιστήμη».

Οι θεωρίες του Galton για τη βελτίωση της ανθρωπότητας, ιδίως με τον έλεγχο της αναπαραγωγής ήταν ιδιαίτερα ελκυστικές στην εποχή του. Έτσι πυροδότησαν ένα διεθνές κίνημα που επεδίωκε να «κατασκευάσει», την «ανθρώπινη υπεροχή». Τα ευγονικά μέτρα διακρίνονται σε θετικά και αρνητικά. Και τα δύο στοχεύουν στη «βελτίωση» του πληθυσμού με την εξασφάλιση υγιών ατόμων και απογόνων. Η «θετική ευγονική» προτείνει και χρησιμοποιεί τακτικές όπως η αύξηση απογόνων ατόμων με «αποδεκτά ή υπερέχοντα χαρακτηριστικά ή ιδιότητες και ικανότητες», ενώ η «αρνητική ευγονική» στοχεύει στην εξαφάνιση κάθε είδους «ελαττώματος και ανικανότητας» στον άνθρωπο με πρακτικές όπως οι στειρώσεις, η απαγόρευση αναπαραγωγής «μειονεκτικών» ατόμων ή ανθρώπων που θεωρήθηκε ότι είχαν κατώτερα ή μη επιθυμητά χαρακτηριστικά.

Μέχρι τα μέσα του εικοστού αιώνα γιγαντώθηκε ένα διεθνές κίνημα ευγονικής, με έμφαση στον έλεγχο της αναπαραγωγής, σε πολλές χώρες: Αγγλία, ΗΠΑ, Γερμανία, Σουηδία, Βραζιλία, Αυστραλία, Βραζιλία, Κίνα, Ιαπωνία, Κορέα και άλλες. Πάνω από 30 χώρες οργάνωσαν «ευγονικές πολιτικές» και μεθόδους, που βασίστηκαν σε «επιστημονικές» θεωρίες και στόχευαν στο «καλό της ανθρωπότητας». Όλες αυτές οι επιστημονικοφανείς πρακτικές είχαν βάση και σε προϋπάρχουσες λαϊκές προκαταλήψεις σχετικά με την φυλή και την αναπηρία.

Η ευγονική εξελίχθηκε σε διεθνές κοινωνικό κίνημα, που αρχικά, εκτός από την Αγγλία πατρίδα του Galton, βρήκε πρόσφορο έδαφος και στην Αμερική. Ένα διεθνές κίνημα που βοήθησε στην εδραίωση κοινωνικο-οικονομικών πιστεύω και οδήγησε στην διαμόρφωση συχνά απάν-

θρωπων πολιτικών, με αποκορύφωμα το ολοκαύτωμα. Συστάθηκαν εταιρείες και σύλλογοι ευγονικής, και διοργανώθηκαν διεθνή συνέδρια και ευγονικά καλλιστεία (π.χ. στις ΗΠΑ διαγωνισμός για το καλύτερο μωρό της Πολιτείας κ.α.) που αποτελούσαν μέρος ενός οργανωμένου προγράμματος εφαρμογής της «θετικής» ευγονικής. Παράλληλα, αναπτύχθηκε και η «αρνητική» ευγονική. Και έγινε αρχή με τις στειρώσεις ανθρώπων που ήταν σε ιδρύματα, όσων είχαν κληρονομικές ψυχικές νόσους, ήταν χαμηλού νοητικού επιπέδου, είχαν επιληψία κ.α.

Έτσι αναπτύχθηκε η πεποίθηση ότι, άτομα «δυσλειτουργικότητας» με «μη επιθυμητά» χαρακτηριστικά, μπορούσαν να έχουν κακή επίδραση στην κοινωνία. Και «ακατάλληλα» ήταν σύμφωνα με την εποχή άτομα με διανοητική υστέρηση, ψυχική νόσο, όπως και πολλά άλλα νοσήματα (όπως π.χ. η φυματίωση) αλλά και άτομα με παραβατική συμπεριφορά ή άτομα με συγκεκριμένη φυλετική ή/και εθνική ταυτότητα. Ακόμα πίστευαν ότι όλα αυτά τα «χαρακτηριστικά» κληρονομούνται απόλυτα και συνδέονται με τη φτώχεια, τον αλκοολισμό, την πορνεία, το έγκλημα και τη βία. Σε αυτό το περιβάλλον, θεωρήθηκε ότι οι στειρώσεις ήταν επιβεβλημένες για να εξαλειφθεί η «κακή κληρονομικότητα».

Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1920, η Υπηρεσία Δημόσιας Υγείας των ΗΠΑ έβαζε στην ίδια κατηγορία «εγκληματίες, ανθρώπους με διανοητική υστέρηση, και ανθρώπους με παραβατική συμπεριφορά».

Η πρώτη Πολιτεία των ΗΠΑ που θέσπισε νόμο για υποχρεωτική στειρώση για άτομα ακατάλληλα να αναπαραχθούν ήταν η Πολιτεία της Indiana το 1907. Το πρώτο θύμα ήταν η Carrie Buck, που θεωρήθηκε, όπως και η μητέρα και η κόρη της ότι ήταν χαμηλής νοημοσύνης. Ο δικαστής εξέδωσε την απόφαση λέγοντας: «τρεις γενιές καθυστερημένων είναι αρκετές». Ακολούθησαν 27 πολιτείες των ΗΠΑ που θέσπισαν παρόμοιους νόμους για άτομα με νοητική υστέρηση, εγκληματίες και άτομα με επιληψία (Cohen, 2016). Οι νόμοι αυτοί προηγήθηκαν των νόμων για τις υποχρεωτικές στειρώσεις που επέβαλαν οι Ναζί στην Γερμανία, από το 1933.

Παράλληλα, αρχίζει η χρησιμοποίηση της ευγονικής για φυλετικά ζητήματα. Αν και απαγορεύσεις προϋπήρχαν, θεσπίζονται νόμοι βασισμένοι στην ευγονική που απαγορεύουν τους μικτούς γάμους λευ-

σεις παρουσιάστηκαν σαν βιολογική λύση στα κοινωνικά ζητήματα και για την εξυγίανση της φυλής. Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού στερώθηκαν τουλάχιστον 375.000 άτομα. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι η Αγγλία, η χώρα του Galton, δεν εφάρμοσε νόμους στείρωσης, γιατί προηγήθηκαν τα εγκλήματα των Ναζί που ανέστρεψαν την αναγνώριση της θεωρίας της ευγονικής.

Οεσπίστηκαν και “θετικά” ευγονικά μέτρα για τις άριες οικογένειες με την απονομή του Τιμητικού Σταυρού της Γερμανικής Μητρότητας κ.α.

Πάνω στην θεωρία της ευγονικής και με βάση τα γενεαλογικά δέντρα και τα ανθρωπομετρικά χαρακτηριστικά, με μια κοινωνία που είχε διαμορφωθεί ανεκτική με τις δήθεν θεωρίες της ευγονικής, ακολούθησαν οι νόμοι της Νυρεμβέργης, που καθόριζαν ποιος είναι Εβραίος και αποτέλεσαν τη βάση για τις διώξεις και τα εγκλήματα που ακολούθησαν, που ήταν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας (Spiegel, 2019).

Ολοκληρώθηκε με την προσπάθεια εξόντωσης όλων των Εβραίων της Ευρώπης. Στην Ελλάδα εξοντώθηκε πάνω από το 87% του εβραϊκού πληθυσμού.

Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο το κίνημα της ευγονικής αποδυναμώθηκε εξαιτίας των τραγικών εφαρμογών του.

Σήμερα, γνωρίζουμε ότι όλα τα νοσήματα δεν έχουν αποκλειστικά κληρονομικά αίτια, ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν ίσα δικαιώματα και ότι δεν είναι δυνατόν κάποια παθολογική κατάσταση να «εξαφανιστεί» αν εξοντωθούν όλοι οι πάσχοντες. Ακόμα γνωρίζουμε ότι το DNA δύο διαφορετικών ατόμων είναι κατά 99.9% όμοιο.

Μια διεπιστημονική προσέγγιση, που αξιοποιεί την εμπειρία και τις γνώσεις της ιατρικής, της γενετικής, της νομικής, της ιστορίας και στηρίζεται σε βιοηθικές αξίες, θα βοηθήσει στην ενημέρωση και στη διαμόρφωση πολιτικών που δεν θα επιτρέψουν την εμφάνιση παρόμοιων φαινομένων στο μέλλον.

Αν πιστεύουμε στο ΠΟΤΕ ΞΑΝΑ θα πρέπει να εργαστούμε όλοι μαζί για την δημιουργία κοινής συνείδησης.

Η «ψευδοεπιστήμη» που βασίστηκε σε λανθασμένες απόψεις για την κληρονομικότητα και τη γενετική, βοηθήθηκε από προϋπάρχουσες προκαταλήψεις, επηρέασε τη νομοθεσία και τις πολιτικές κρα-

τών και κατέληξε να είναι εργαλείο εξαφάνισης ανθρώπων με τον σκληρότερο τρόπο.

Σήμερα, παρά την τεράστια πρόοδο της επιστήμης, βλέπουμε μη ορθές και συχνά επικίνδυνες «επιστημονικές» ειδήσεις και θεωρίες να κυκλοφορούν γρήγορα μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Υποχρέωση των επιστημόνων είναι να επαγρυπνούν καθώς η συλλογική εμπειρία έχει δείξει ότι η κακή εφαρμογή μιας αρχικής «επιστημονικοφανούς» θεωρίας μπορεί να οδηγήσει σε καταστροφικές πρακτικές.

Φέτος (2023) η Αμερικανική Εταιρεία Γενετικής Ανθρώπου (American Society of Human Genetics - ASHG) ζήτησε συγνώμη για την συμμετοχή σημαντικών μελών της, και προέδρων της στο πρώιμο κίνημα της ευγονικής στην Αμερική, κίνημα που χρησιμοποιώντας την επιστήμη της γενετικής βοήθησε στην ενίσχυση πολιτικών διακρίσεων και ρατσισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1 Κ. Κριμπά, *Δαρβινισμός και η Ιστορία του έως τις Μέρες μας*, Αθήνα 2009 (έκδ. Ωκεανίδα).
- 2 F. Galton, *Inquiries into human faculty and its development*, 1883 (έκδ. Mac Millan Co) <https://doi.org/10.1037/14178-000>.
- 3 L. Lee-Morrison, *Francis Galton and the Composite Portrait (Chapter 3)*, In: *Portraits of Automated Facial Recognition*, Bielefeld: transcript Verlag, 2019, pp. 85-100. <https://doi.org/10.1515/9783839448465-005>.
- 4 A.S. Cohen, *Harvard's eugenic era. When academics embraced scientific racism, immigration restrictions, and the suppression of the unfit*, Harvard Magazine, March-April 2016, 48-52.
- 5 K.L. Garver, B. Garver, *Eugenics: past, present, and the future*. Am J Hum Genet 1991;49(5):1109-1118, PMID: 1928094; PMCID: PMC1683254.
- 6 B. Wolfe, *Racial Integrity Laws (1924-1930)*, Encyclopedia Virginia.
- 7 H.H. Goddard, *Mental tests and the Immigrant*, J Delinquency 1917;5:243-277.
- 8 G.E. Allen, *Intelligence Tests and Immigration to the United States*, 2006, p. 1900-1940. (έκδ. In eLS) <https://doi.org/10.1002/9780470015902.a0005612>.
- 9 A.M. Spiegel, *The Jeremiah Metzger Lecture: A brief history of eugenics in America Q Implications for Medicine in the 21st century*, Trans Am Clin Climatol Assoc 2019;130:216-234, PMID: 31516187; PMCID: PMC6736015.
- 10 American Society of Human Genetics, *Facing Our History – Building an Equitable Future*, January 2023, <https://www.ashg.org/about/facing-our-history/>.

* Η Άννα Κ. Μπατιστάτου είναι Πρύτανης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Καθηγήτρια Παθολογικής Ανατομίας, της Ιατρικής Σχολής του ιδίου Πανεπιστημίου.

* Η Μαρίκα Σύρρου είναι Καθηγήτρια Γενικής Βιολογίας και Ιατρικής Γενετικής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ο Αλμπέρτο Ερρέρα και τα Sonderkommando

ΤΩΝ ΤΖΩΝ
ΚΑΛΕΦ-ΕΖΡΑ
& ΔΙΟΝΥΣΗ
Γ. ΔΡΟΣΟΥ

(Β' ΜΕΡΟΣ)

Η ζωή των Sonderkommando του Auschwitz

Εισαγωγή

Όταν στις 11 Απριλίου 1944 έφθασε στο στρατόπεδο του Auschwitz η 20^η αποστολή Εβραίων από την Ελλάδα, μια ομάδα εξειδικευμένων γιατρών

αποφάσισε την αναβολή της θανάτωσης 648 μελών της και την άμεση θανάτωση των υπολοίπων στους θαλάμους εισπνοής αερίων του Auschwitz II (Birkenau)¹. Μετά από ένα μήνα ενέταξαν περίπου πενήντα από τους άντρες της αποστολής στην ομάδα *Sonderkommando*, SK, ανάμεσά τους και τον Αλμπέρτο Ερρέρα^{1,2}. *Sonderkommando* (Ειδική Ομάδα) ονόμαζαν οι θύτες τις ομάδες κρατούμενων ανδρών που χρησιμοποιούσαν για να συγκαλύψουν τα ίχνη των εγκλημάτων τους (Α' Μέρος).

Στα μέσα του 1942, μετά από επίσκεψη στο στρατόπεδο του αρχηγού των SS και της Αστυνομίας Heinrich Himmler, συγκροτήθηκε η πρώτη ομάδα Εβραίων κρατούμενων υπό τη διοίκηση του ανθυπολοχαγού των SS Franz Hössler για να συλλέξει και να κάψει τα λείψανα όσων είχαν ήδη θαφτεί νωρίτερα σε λάκκους και να καθαρίσει τα γειτονικά αγροτόσπιτα όπου λειτουργούσαν προσωρινόι θάλαμοι αερίων, καθώς και τους γειτονικούς χώρους³. Τα περίπου τετρακόσια μέλη του δολοφονήθηκαν στις 9 Δεκεμβρίου του 1942 στο κρεματόριο I, το οποίο βρισκόταν στο κυρίως στρατόπεδο.

Κατά το πρώτο μισό του 1943 το στρατόπεδο

αναβαθμίσθηκε από βιοτεχνία θανάτου σε υπερσύγχρονη καθετοποιημένη βιομηχανία με την έναρξη λειτουργίας τεσσάρων τεχνικά προηγμένων εγκαταστάσεων δηλητηρίασης και καύσης πτωμάτων στο

Έργο του πρώην κρατούμενου του Αουσβιτς Νταβίντ Ολέρ (1946).

υποστρατόπεδο Birkenau με αριθμούς II, III, IV, και V, αντικαθιστώντας την περιορισμένων δυνατοτήτων εγκατάσταση I και αυτές σε γειτονικά αγροτόσπιτα. Σε κάθε εγκατάσταση υπήρχε ένας μεγάλος θάλαμος εισπνοής αερίων (ορισμένοι χωρίσθηκαν αργότερα σε διαμερίσματα για να μειωθεί το κόστος και ο χρόνος ανά παραγόμενο πτώμα, όταν δεν υπήρχε αρκετό «υλικό προς επεξεργασία»), συστοιχίες αποτεφρωτήρων και βοηθητικοί χώροι κάτω από την ίδια

στέγη. Συνδυάστηκαν με κέντρο διαλογής και αποθήκευσης κλεμμένων αγαθών κοντά στην εγκατάσταση IV, το *Effektenlager*, γνωστό και ως *Kanada II*.

Ο αριθμός των μελών του SK προσαρμόζονταν με τον εκάστοτε ρυθμό και μέγεθος των αποστολών κρατουμένων, τον διαθέσιμο χώρο στο στρατόπεδο, και τις ανάγκες για αναλώσιμους σκλάβους της πελώριας βιομηχανικής ζώνης που δημιουργήθηκε στην περιοχή για την αύξηση της κερδοφορίας των εταιριών. Κατά διαστήματα δολοφονούσαν τα μέλη του SK γιατί «ήξεραν πολλά», και τα αντικαθιστούσαν, όταν έκριναν, με νεοφερμένους, αφήνοντας ζωντανά μόνο λίγα εξειδικευμένα πρώ-

ην μέλη για να εκπαιδεύσουν τους νέους. Για παράδειγμα, στις 24 Φεβρουαρίου 1944 μειώθηκε στο μισό ο αριθμός των μελών του, στέλνοντας με τεχνασμα διακόσιους για θανάτωση στο στρατόπεδο Majdanek κοντά στην πολωνική πόλη Lublin. Αντίθετα, λόγω της επικείμενης άφιξης πελώριας ποσότητας «υλικού προς διαχείριση» από την Ουγγαρία και το «άδειασμα» του γκέτο του Lodz, αυξήθηκε ο αριθμός των μελών του στις 15 Μαΐου από 207 σε 308, ενώ στις 29 Ιουλίου 1944 έφτασε στους 873 μαζί με όσους «δούλευαν» στους λάκκους αποτέφρωσης, από τους οποίους μετά από δυο μήνες περίπου 210 σκότωσαν με δόλο.¹

Η λειτουργία της Ζώνης του Θανάτου

Τα κύρια καθήκοντα των μελών του SK ήταν η διευκόλυνση της αποβίβασης των νεοφερμένων από τα τρένα, ο εφησυχασμός τους, η μεταφορά τους στη Ζώνη του Θανάτου, η επίβλεψη της διαδικασίας γδυσίματος, και η είσοδος τους στους θαλάμους θανάτωσης. Σε περίπτωση που ένα μέλος του SK ενημέρωνε κάποιον για την τύχη του, τον σκότωναν επί τόπου οι φρουροί που επέβλεπαν τη διαδικασία.

Ενώ μετέφεραν τα ρούχα των θυμάτων από τα αποδυτήρια στο *Kanada II*, SS υπαξιωματικοί κρατούσαν για τον εαυτό τους «την τιμή» να ρίξουν, από ειδικές οπές, στους ερμητικά κλεισμένους θαλάμους, κόκκους του σκευάσματος Zyklon B υπό την εποπτεία ενός εξειδικευμένου ιατρού. Όταν οι κόκκοι ερχόντουσαν σε επαφή με τον αέρα σε θερμοκρασία άνω των 26°C, ελευθέρωναν σε αέρια μορφή το πολύ τοξικό υδροκυανικό (ή πρωσικό) οξύ. Η πρόσληψή του από την οξειδάση του κυτοχρώματος-c στα μιτοχόνδρια των κυττάρων, σταματούσε τη φυσιολογική λειτουργία τους και προκαλούσε τάχιστα τον θάνατο λόγω έλλειψης οξυγόνου⁴.

Τα μέλη του SK μετέφεραν και έκαιγαν τις σωρούς των θυμάτων αξιοποιώντας το λίπος του σώματός τους, αφού προηγούμενα είχαν αφαιρέσει ό,τι ήταν δυνητικά πολύτιμο για το 3^ο Ράιχ (π.χ. γυναικεία μαλλιά, οδοντικές προθέσεις, τεχνητά μέλη)^{1,5}. Επιπλέον, θρυμματίζαν τα υπολείμματα των οστών

μετά την καύση, μετέφεραν και απέρριπταν τη στάχτη και τη σκόνη (συνήθως στον γειτονικό ποταμό Βιστούλα), καθάριζαν και συντηρούσαν τη μηχανή του θανάτου για να υποδεχθεί την επόμενη ομάδα αθών θυμάτων. Σε περίπτωση που δεν υπήρχαν διαθέσιμοι αρκετοί αποτεφρωτήρες, έκαιγαν τα πτώματα σε ειδικά σχεδιασμένους λάκκους, εκτός κτιρίων (σχετικές φωτογραφίες στο Α' Μέρος). Με αυτόν τον τρόπο έκαναν την «βρόμικη δουλειά» υπό το άγρυπνο βλέμμα των φρουρών SS, μειώνοντας το όποιο τραύμα θα μπορούσε να τους δημιουργήσει η όλη διαδικασία, καθώς ανέθεταν «σε υπανθρώπους» (σύμφωνα με την ορολογία τους) να σκοτώνουν τα αδέρφια τους, μια ακόμα απόδειξη ότι δεν είναι άνθρωποι, όπως τους είχαν πείσει πολλοί διάσημοι πανεπιστημιακοί γιατροί⁴.

Η καθημερινή ζωή των μελών του Sonderkommando

Το κλίμα τρόμου και άμεσης βίας που συντηρούσε το προσωπικό του στρατοπέδου απέβλεπε στην τυφλή υποταγή κρατούμενων και την εξάλειψη της οποιας αλληλεγγύης μεταξύ τους. Μια από τις μεθοδολογίες που χρησιμοποιούσαν ήταν η ύπαρξη ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα στους σκλάβους με κριτήρια επιλογής που αποφάσιζαν αυθαίρετα οι βασανιστές τους. Για παράδειγμα, τα μέλη του εκάστοτε SK διέφεραν ως προς τη θέση στην ιεραρχική διαστρωμάτωση στο εσωτερι-

κό του (εργάτης, κάπο, υπεύθυνος κτιρίου, αρχικάπο). Το 1944 χώρισαν τα μέλη του σε τέσσερις ομάδες, μια ανά εγκατάσταση, και η κάθε μια σε υποομάδες εργασίας. Από τα τέλη Μαΐου όλοι κοιμόντουσαν στη Ζώνη του Θανάτου πλήρως απομονωμένοι από τους υπόλοιπους σκλάβους, περιτριγυρισμένοι μέρα - νύχτα από πτώματα, στάχτες και τον ρόγχο του θανάτου, κάτω από τις καμινάδες, τόσο γεωγραφικά όσο και ψυχικά^{1,5}.

Με εξαίρεση λίγα «υψηλά ιστάμενα» μέλη του SK, σχεδόν όλοι ήταν Εβραίοι ηλικίας από 16 ως 54 ετών⁵. Προέρχονταν από οκτώ κράτη, μιλούσαν έντεκα διαφορετικές γλώσσες και ανήκαν σε διάφορες εθνοτικές, πολιτικές, πολιτιστικές, και κοινωνικές ομάδες. Ως εκ τούτου, διέφεραν σε συμπεριφορές και συσπειρώσεις, π.χ. ανάλογα με την περιοχή που ζούσαν προπολεμικά, τη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν, την πρότερη κοινωνική τους θέση, την πολιτική ιδεολογία, τον θρησκευτικό προσανατολισμό. Συνήθως συσπειρώνονταν σε ολιγομελείς ομάδες ανά εγκατάσταση προσφέροντας προστασία στους πιο αδύνατους και στους πιο μικρούς σε ηλικία.

Η αλληλεγγύη και η έχθρα συχνά εναλλάσσονταν τόσο ανάμεσα στις υποομάδες στο SK όσο και ανάμεσα στο μέλη τους⁵. Για παράδειγμα, η αδυναμία επικοινωνίας με χρήση των κύριων γλωσσών που ήταν σε χρήση στο στρατόπεδο (Γερμανικά, Γίντις, και Πολωνικά) από τους περισσότερους Έλληνες (Σεφαραδίτες, Ρωμανιώτες, Ασκεναζίτες, Ιταλικώτες), και ο υπόρρητος ρατσισμός που υπήρχε ακόμα και ανάμεσα στους σκλάβους, έβαζε τους Έλληνες Εβραίους στο περιθώριο. Συχνά ερχόντουσαν σε σύγκρουση με τους Πολωνούς και τους Ούγγρους ανεξάρτητα θρησκείας, οι οποίοι ενίοτε τους κακομεταχειρίζονταν, όταν δεν καταλαβαίνουν τις διαταγές που τους έδιναν.

Παρά τις ασφυκτικές συνθήκες κράτησης και τον έντονο αντισημιτισμό των περισσότερων κατοίκων των κοντινών περιοχών που θα μπορούσαν να καταφύγουν σε περίπτωση απόδρασης από το στρατόπεδο, παρέμεινε ζωντανό το όνειρο για μια μεμο-

Μακέτα του στρατοπέδου Treblinka II που κατασκεύασε το πρώην μέλος του Sonderkommando του στρατοπέδου Jankeł Wiernik και χρησιμοποίησε το 1961 κατά την κατάθεσή του στη δίκη του Adolf Eichmann στην Ιερουσαλήμ (έκθεμα στο μουσείο Το Σπίτι των Πολεμιστών των Γκέτο, στο κμπούτς Λοχαμέι-Χα-Γκεταότ στη Δυτική Γαλιλαία).

νωμένη (ο Αλμπέρτο Ερρέρα ήταν ο πρώτος Έλληνας που το επιχείρησε - Α' Μέρος), ή για μια γενικευμένη απόδραση (Γ' Μέρος). Από τους συνολικά περίπου 1.250.000 ανθρώπους που πέρασαν ως κρατούμενοι από τις πύλες του στρατοπέδου (η συντριπτική πλειοψηφία ήταν Ευρωπαίοι Εβραίοι) συνολικά 928 επιχείρησαν να δραπετεύσουν (το 16% ήταν Εβραίοι) με ποσοστό επιτυχίας, έστω προσωρινής, 24%. Ανάμεσά τους ελάχιστοι ήταν Εβραίοι, γιατί όπως αποδείχθηκε στην πράξη η πιθανώς μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση της Πολωνίας, ο Στρατός της Πατρίδας (Armia Krajowa), ήταν συνήθως αντισημιτική, ακόμα και ενάντια στους Πολωνούς Εβραίους⁵.

Οι βασανιστές πάλευαν να ξεριζώσουν από μέσα τους κάθε ίχνος ανθρωπιάς, να τους μετατρέψουν σε άβουλα γρανάζια της βιομηχανικής γραμμής παραγωγής και διαχείρισης πτωμάτων, καθιστώντας τους τις πιο τραγικές φιγούρες του στρατοπέδου. Η εξαντλητική εργασία τους εξουθένωνε σωματικά. Η άμεση επαφή τους με τα θύματα, σε συνδυασμό με την ηθική τους καταβαράθρωση, τους διέλυε ψυχικά, τους έκανε απαθείς, τους μεταμόρφωνε σε ρομπότ. Η μετέπειτα Καθηγήτρια Παιδιατρικής - Ανοσολογίας Lucie Adelsberger, η οποία κλείστηκε στο Birkenau ως Γερμανοεβραία, περιέγραψε τα μέλη του SK ως ανθρώπους που είχαν χάσει την ανθρώπινη όψη με πρόσωπα αλλοιωμένα, που θύμιζαν παρανοϊκούς⁷.

Το δίλημμα: να ζήσεις ή να πεθάνεις;

Αν κάποιος αρνιόταν να κάνει τη «βρόμικη δουλειά», ή έκριναν ότι δεν είχε ικανοποιητική απόδοση, τον σκότωναν αμέσως. Οι περισσότεροι ήξεραν ότι κάποιος «συνάδελφός» τους είχε «διαχειριστεί» φίλους και συγγενείς του, έπρεπε όμως να «ταΐζουν» και να συντηρούν τη μηχανή και να κρύβουν τα ίχνη του εγκλήματος. Επιπλέον, η συνέχιση της ζωής τους ήταν συνυφασμένη με τη συνεχή λειτουργία της μηχανής που θανάτωνε και εξαφάνιζε με βιομηχανικό τρόπο ανθρώπους κάθε ηλικίας και φύλου, βάζοντάς τους με αυτόν τον τρόπο στη γκρίζα ζώνη της Ηθικής ανάμεσα στους δεσμοφύλακες και στους φυλακισμένους, στους θύτες και στα θύματα ίσως του πιο δαιμονικού εγκλήματος στην ανθρώπινη ιστορία. Παρόλο που δεν μπορούσαν να σώσουν κάποιον που έμπαινε στη Ζώνη του Θανάτου, συχνά προσπαθούσαν να περισώσουν την αξιοπρέπειά του, όταν μπορούσαν⁵.

Το αντικείμενο «εργασίας» τους και η απέχθεια που έτρεφαν για αυτούς οι άλλοι, κυρίως οι πεινασμένοι και ρακένδυτοι κρατούμενοι που είχαν συνηθίσει την μυρουδιά της καμένης ανθρώπινης σάρκας και περπατούσαν σε έδαφος καλυμμένο από ανθρώπινη στάχτη, τους έκανε να μισούν τον εαυτό τους. Ανταμείβονταν για τη συνέργειά τους με κάποια «προνόμια», όπως μεγαλύτερες και καλύτερης ποιότητας μερίδες φαγητού, ρούχα και παπούτσια σε σχέση με τους υπόλοιπους σκλάβους, μερικά τσιγάρα, κάποια ποτά, πρόσβαση στη μαύρη αγορά, ξεχωριστούς κοιτώνες, φροντίδα από γιατρούς και νοσηλευτές μέλη του SK, κυρίως όμως, προσωρινή αναβολή της θανάτωσής τους.

Στην πράξη είχαν μόνο δύο δυνατότητες, να κάνουν ό,τι τους διέταζαν και να ζήσουν (έστω προσωρινά) ή να τους σκοτώσουν αμέσως. Ως εκ τούτου, η συνέχιση της ζωή τους ήταν συνυφασμένη με τη συμβολή τους στη θανάτωση των άλλων. Ο μόνος τρόπος να μην τρελαθούν από την πίεση και να μείνουν ζωντανοί ήταν να αναπτύξουν πρωτόγνωρους μηχανισμούς άμυνας, όπως να αποστασιοποιηθούν από τα θύματα, να αποκοπούν από την πραγματικότητα, να ξεριζώσουν από μέσα τους το συναίσθημα, να πάψουν να είναι άνθρωποι, να γίνουν ζωντανοί νεκροί, άψυχες μηχανές. Έπρεπε να απωθούν από το μυαλό τους το βασανιστικό ερώτημα «πως είναι δυ-

νατόν να είμαι συμμετοχός στη γενοκτονία του λαού μου για να κερδίσω μερικές ημέρες ζωής;».

Για παράδειγμα, ο ξυλουργός Jankel (Yaakov) Wiernik, ένα από τα μέλη του SK της Treblinka II που δραπέτευσε κατά την εκεί εξέγερση το καλοκαίρι του 1943 και πολέμησε στην Εξέγερση της Βαρσοβίας ως μαχητής του Λαϊκού Στρατού (Armia Ludowa), έγραψε καθώς κρυβόταν στη Βαρσοβία⁸: «Ήταν μια συνεχής ροή ανθρώπων και ο θάνατος χωρίς τέλος. Έμαθα να βλέπω κάθε ζωντανό πρόσωπο σαν υποψήφιο πτώμα... Πολλοί από εμάς είδαμε τα παιδιά μας, τις συζύγους μας και άλλα αγαπημένα μας πρόσωπα ανάμεσα στα θύματα. Όταν κάποιος δεν άντεχε την εικόνα αυτή και έτρεχε προς το μέρος τους, τον σκότωναν επί τόπου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες κατασκευάσαμε θαλάμους για τους αδελφούς μας και για εμάς τους ίδιους... Η ζωή μου είναι σκληρή, πολύ σκληρή. Όμως πρέπει να ζήσω και να ενημερώσω τον κόσμο για όλη αυτήν τη βαρβαρότητα». Στις αρχές του 1944 η συγκλονιστική μαρτυρία του τυπώθηκε παράνομα στη γερμανοκρατούμενη Βαρσοβία, αναδημοσιεύθηκε στην τότε υπό Βρετανική εντολή Παλαιστίνη στο τέλος της χρονιάς, σύντομα δε στο Λονδίνο και στη Νέα Υόρκη. Άρα όποιος ήθελε, ήξερε.

Ο Ιακώβ Γκαμπάι, που ήταν μαζί με τον Ερρέρα στην 20^η αποστολή από την Ελλάδα, δήλωνε τέσσερις δεκαετίες μετά το τέλος του πολέμου⁹: «Η πραγματικότητα έδειξε ότι οι άνθρωποι είμαστε πιο άγριοι από τα ζώα... Δεν είχαμε αισθήματα. Μερικές φορές αμφιβάλλαμε, αν είμαστε ακόμα άνθρωποι». Κάποιοι δεν άντεξαν, όπως ο 37χρονος συνταξιδιώτης του Ερρέρα από την Αθήνα Μεναχέμ Λίτσης, ο οποίος προτίμησε να μπει μόνος του σε έναν από τους αποτεφρωτήρες ανθρώπινων σωμάτων την τρίτη ημέρα μετά την ένταξή του στο SK.

Ορισμένα μέλη του SK έγραψαν και έκρυψαν μέσα στη Ζώνη του Θανάτου του Birkenau ημερολόγια και σημειώσεις με στοιχεία για τις αποστολές προς εξόντωση¹⁰. Για παράδειγμα, το 1945 βρέθηκαν δυο ομάδες χειρόγραφων του Zalman Gradowski που ενώ περίμενε τη θανάτωσή του, περιέγραψε την όλη διαδικασία προσθέτοντας: «Μακάρι στη μελλοντική κρίση να χρησιμοποιηθούν οι σημειώσεις μου, και ο κόσμος να καταλάβει έστω και λίγο την τραγικότητα του κόσμου που ζήσαμε»¹¹.

Εννιά χρόνια μετά τον θάνατο του Ελασίτη μαχητή Μαρσέλ-Εμμανουήλ Νατζαρή βρέθηκε θαμμένο χειρόγραφο του, με ημερομηνία 3 Νοέμβρη του 1944, κοντά στην εγκατάσταση ΙΙΙ¹². Έγραφε μεταξύ άλλων: «Σχεδόν κάθε φορά που σκοτώνουν, διερωτώμαι αν υπάρχει Θεός... Αγαπημένοι μου, θα πείτε διαβάζοντας τι εργασία έκαμνα, πώς μπόρεσα να κάνω εγώ, ο Μανώλης ή οποιοσδήποτε άλλος αυτή τη δουλειά καίγοντας τους ομόθηρσικούς μου, το έλεγα και εγώ στην αρχή, σκέφτηκα πολλές φορές να μπω... Είμεθα αποφασισμένοι να πεθάνουμε σαν πραγματικοί Έλληνες, όπως ξέρει να αποθάνει ο κάθε Έλληνας... Δεν λυπάμαι ότι θα πεθάνω, αλλά ότι δεν θα μπορέσω να εκδικηθώ όπως θέλω και ξέρω... Πεθαίνω ευχαριστημένος αφού ξέρω ότι αυτή τη στιγμή η Ελλάς είναι Ελεύθερη, δεν θα ζήσω εγώ, ας ζήσουν οι άλλοι. Η τελευταία μου λέξη θα είναι Ζήτω η Ελλάδα».

Σύμφωνα με τους μελετητές της ιστορίας του SK του Auschwitz Greif και Kilian, από τους 2.200 άντρες που συνολικά εντάχθηκαν αναγκαστικά σε αυτό, από τον Μάιο του 1942 ως τον Ιανουάριο του 1945, μόνο 110 είδαν το φως της λευτεριάς^{13,14}. Ως εκ τούτου, το ποσοστό επιβίωσής τους, 5%, ήταν μικρότερο από αυτό των υπόλοιπων Εβραίων κρατούμενων που φτάνοντας στο Auschwitz τους επέλεξαν ως αναλώσιμους σκλάβους ή/και αντικείμενα ιατρικών μελετών.

Συμπερασματικά, η πελώρια δίψα τους για ζωή, εκδίκηση, και πληροφόρηση του έξω κόσμου ώστε να σταματήσουν οι αποστολές προς θανάτωση, θεωρούνται ότι ήταν οι κυριότερες αιτίες που κράτησαν ζωντανούς ορισμένους από αυτούς. Οι μαρτυρίες των λίγων επιζώντων, κυρίως όμως τα κείμενα που γράφτηκαν στη Ζώνη του Θανάτου, αναδεικνύουν το μέγεθος της επίγειας κόλασης και τα πρωτόγνωρα ηθικά διλήμματα που αντιμετώπιζαν οι ζωντανοί-νεκροί. Όλοι τους ονειρεύονταν τη λύτρωση, κατά προτίμηση με μια εξέγερση που θα διέλυε τη μηχανή του θανάτου και θα αποτίναζε από πάνω τους το στίγμα της συμβολής τους στο έγκλημα. Ονειρεύονταν, όπως και τόσοι άλλοι κρατούμενοι, έναν κόσμο καλύτερο μετά τη συντριβή του 3^{ου} Ράιχ και των συμμάχων τους, χωρίς ρατσισμό, αντισημιτισμό, καταπίεση από άνθρωπο σε άνθρωπο. Όμως, παρέμεινε όνειρο, γιατί ο κόσμος, για άλλη μια φορά, δεν έμαθε.

Αναφορές

1. Πηλιχός Γιώργος: *Αουσβιτς, Έλληνες Εβραίοι, Αριθμός Μελλοθανάτου*, ΕΛΤΑ, Αθήνα, 2017.
2. Kilian Andreas: *Κατάλογος Ελλήνων Εβραίων, στο Νατζαρή Μαρσέλ: Χειρόγραφα 1944-1947, Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζόντερκομάντο του Αουσβιτς*, σελ. 215-220, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2018.
3. Kilian Andreas: *The unearthing activities at the Auschwitz-Birkenau concentration camp and the fate of the "Hössler Sonderkommando" from September to December 1942*, Proceedings of the International Conference: Operation 1005: Nazi attempts to erase the evidence of mass murder in Eastern and Central Europe, 1942-1944, Paris, 2009.
4. Καλέφ-Εζρά Τζων: *Ιατρική την εποχή της ναζιστικής κυριαρχίας, στο Αουσβιτς, Έλληνες Εβραίοι, Αριθμός μελλοθανάτου (επιμέλεια Πηλιχός Γ.)* σελ. 693-718, ΕΛΤΑ, Αθήνα, 2017.
5. Greif Gideon: *Solidarity and animosity among Sonderkommando prisoners in Auschwitz-Birkenau*, The Journal of Holocaust Research 33: 239-253 (2019).
6. Zimmerman D. Joshua: *The Polish underground Home Army (AK) and the Jews: what postwar Jewish testimonies and wartime documents reveal*, East European Politics and Societies and Cultures 34: 194-220 (2019).
7. Langbein Hermann: *People in Auschwitz*, σελ. 193, The University of North Carolina Press, 2004.
8. Σίδερης Θωμάς: *Τα τρένα της σιωπής: Οι «πόλεις των Εβραίων» στο Τερεζίεσταντ και στην Τρεμπλίνκα*, Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2019.
9. Weed Jennifer: *Coping with an impossible reality: The Jewish Sonderkommando of Auschwitz-Birkenau*, History in the Making 5, article 4 (2012).
10. Zamir Halpert Lily: *Written in Auschwitz, Case Study: Works written in Auschwitz by Sonderkommando participants, Polish political prisoners and Lili Kasticher*, Journal of Arts & Humanities 5: 39-50 (2018).
11. Kazimierz Adamczyk: *Report and lament - Zalman Gradowski's notes from Auschwitz*, Folia Littteraria Polonika 84: 187-203 (2017).
12. Νατζαρή Μαρσέλ: *Χειρόγραφα 1944-1947, Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζόντερκομάντο του Αουσβιτς*, Αλεξάνδρεια, 2018.
13. Greif Gideon, Kilian Andreas: *Significance, responsibility, challenge: interviewing the Sonderkommando survivors*, International Journal on the Audio-Visual Testimony 9: 75-83 (2003).
14. Greif Gideon, Kilian Andreas: *Sonderkommando, Jewish*, Encyclopaedia Judaica, 2nd edition, 19: 11-13, Keter Publishing House, Jerusalem, 2007

* Ο **Τζων Καλέφ-Εζρά** είναι ομότιμος Καθηγητής Ιατρικής Φυσικής στο Τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

* Ο **Διονύσης Γ. Δρόσος** είναι ομότιμος Καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Η Εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών

(Β' ΜΕΡΟΣ)

Του ΧΡΗΣΤΟΥ ΑΘ. ΜΟΥΛΙΑ

Οι Εβραίοι των Πατρών ήταν ενήμεροι για το τι είχε συμβεί στη Θεσσαλονίκη, διότι παρακολουθούσαν τις εξελίξεις και είχαν προετοιμάσει τα κρησφύγετά τους, ώστε να μπορούν να καταφύγουν εκεί αμέσως. Κάθε οικογένεια ετοίμασε το δικό της κρησφύγετο, το οποίο κρατήθηκε μυστικό από όλους, ακόμα και από τις άλλες εβραϊκές οικογένειες. Επίσης φρό-

ντισαν για την έκδοση πλαστών ταυτοτήτων. Μόλις ειδοποιήθηκαν, οι περισσότεροι εξαφανίστηκαν και κατέφυγαν στα βουνά και σε διάφορα χωριά γύρω από την πόλη ή και πιο

μακριά, όπως επιβεβαιώνεται και από την από 23 Οκτωβρίου 1943 αναφορά του Γερμανού προξένου στην Πάτρα Χάουπτ προς τον πρεσβευτή της χώρας του στην Αθήνα, Άλτενμπουργκ.

Σύμφωνα με Διαταγή του Στρατιωτικού Διοικητή Ελλάδος, που δημοσιεύθηκε στην τοπική εφημερίδα «Νεολόγος» (φ. 289/25.11.1943), κηρύχθηκαν κατασχεθείσες από 6 Οκτωβρίου 1943, οι περιουσίες των ελληνικής υπηκοότητας Εβραίων οι οποίοι αρνήθηκαν να προβούν σε δήλωση περί του ατόμου τους και της οικογένειάς τους και ορίστηκε να παραδοθούν στο Ελληνικό Κράτος προς διοίκηση.

Παρά το ανατριχιαστικό ιδεολογικό περίβλημα υπό το οποίο επιχειρήσαν οι Ναζί να εμφανίσουν τις διώξεις κατά των Εβραίων, στην προσπάθειά τους να παραπλανήσουν τον κόσμο, κατ' ουσία ο στόχος τους ήταν να αρπάξουν με κάθε τρόπο τις εβραϊκές περιουσίες. Μάλιστα ο Χίμμελνερ έστειλε στη Βουδαπέστη έναν έμπιστό του, για να ρυθμίσει ζητήματα σχετικά με τη μετακίνηση Εβραίων και η μετακίνηση αυτή εξελίχθηκε σε επικερδή επιχείρηση.

Τα ορεινά χωριά της Αχαΐας παρείχαν ασφάλεια στους φυγάδες Εβραίους και ο πληθυσμός της υπαίθρου τους βοήθησε να επιβιώσουν, όσο διήρκεσε η γερμανική κατοχή, διότι οι Γερμανοί δεν μπορούσαν ή δεν τολμούσαν να πλησιάσουν. Όταν οι γερμανικές περιπολίες ή οι συνεργάτες τους, κινούνταν σε περιοχές που υπήρχαν Εβραίοι, οι χωρικοί τους έκρυβαν, με κίνδυνο της ζωής τους. Σπάνια τα γερμανικά αποσπάσματα ή συνεργάτες τους κατόρθω-

σαν να συλλάβουν κάποιον Εβραίο, διότι οι χωρικοί είχαν έγκαιρη ενημέρωση και τους πρώτους που ειδοποιούσαν ήταν οι Εβραίοι. Τότε, αν δεν ήταν δυνατόν να κρυφτούν σε υπόγεια ή αποθήκες, άρχιζε η φυγή προς απρόσιτες κορυφές, κοιλάματα, σπήλαια, βάραθρα, χαράδρες και γενικά σε εδαφικές πτυχώσεις, που τους εξασφάλιζαν από τους διώκτες τους. Πολλές φορές η παραμονή στους κρυψώνες διάρκούσε μήνες ολόκληρους. Στη διάσωσή τους βοηθούσαν και οι αντιστασιακές ομάδες που δρούσαν στην ύπαιθρο.

Πολλοί Εβραίοι, σε διάφορα μέρη της Ελλάδος, για να σωθούν, εντάχθηκαν, κάποιοι λίγοι στον Ε.Δ.Ε.Σ. και αρκετοί στον Ε.Λ.Α.Σ. Για την Πάτρα δεν έχουμε σχετική αξιόπιστη πληροφόρηση, πλην της περίπτωσης του Ερβέρτου Μαξ Βόλφσον, που εντάχθηκε στον Ε.Λ.Α.Σ., για να σωθεί, διότι λόγω της εβραϊκής καταγωγής του, για την οποία ήταν ενήμεροι οι Γερμανοί, κινδύνευε.

Από αυτούς που έμειναν στην πόλη, μερικοί συνελήφθησαν, ενώ κάποιοι, χρησιμοποίησαν ελληνικά ονοματεπώνυμα και πλαστές ταυτότητες, για να αποφύγουν τη σύλληψη. Είναι εξακριβωμένο ότι εκδόθηκαν στην Πάτρα πλαστές ταυτότητες, όπως επίσης είναι εξακριβωμένο και ότι κάποιοι σώθηκαν χάρις στη βοήθεια Χριστιανών συμπολιτών τους, που αψήφησαν τους Ναζί και τους έκρυψαν στα

Μία ομάδα από τα 161 μέλη που αριθμούσε η Ισραηλιτική Κοινότητα των Πατρών το 1928. Στο μέσον διακρίνονται ο εκτελών χρέη ραββίνου στη Συναγωγή της οδού Παντανάσσης, Σαμονήλ Αλμπάλα και δεξιά του ο ιδρυτής και πρόεδρος της Κοινότητας, Ζαχαρίας Βιτάλ (1875-1957), ο οποίος αργότερα διετέλεσε και πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών. © Συλλογή Ε.Μ.Ε.

σπίτια τους. Έτσι εξηγείται και η καταφυγή στην Πάτρα Εβραίων από άλλες πόλεις. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η οικογένεια Μπενρουμπί από τη Θεσσαλονίκη, η οποία κατέφυγε στην Πάτρα και διασώθηκε από τον ιατρό-χειρουργό Κων. Αναγνωστόπουλο, στην κλινική του και στο σπίτι του.

Σύμφωνα με πίνακα που συνέταξε μετά την Απελευθέρωση το «Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Συντονισμού και Γνωματεύσεως», συνελήφθησαν στην Πάτρα 113 Εβραίοι, εκ των οποίων μόνο ένας (1) επέστρεψε, ενώ οι υπόλοιποι θανατώθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Επίσης οι Ναζί προκάλεσαν καταστροφές στο εβραϊκό σχολείο (οδός Παντανάσσης) και στο εβραϊκό κοιμητήριο, λεηλάτησαν καταστήματα και κατοικίες Εβραίων και τον Οκτώβριο 1943 έκλεισαν και σφράγισαν τη Συναγωγή.

Τα ιερά σκεύη της Συναγωγής διασώθηκαν από την οικογένεια Χρήστου και Καλλιόπης Πανίτσα, στην οποία τα παρέδωσε ο πατρινός Εβραίος έμπορος Ηλίας Μάτσας και επεστράφησαν όταν αποχώρησαν οι Γερμανοί (Οκτώβριος 1944).

Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για διάσωση Εβραίων, οι οποίες περιέχονται στο βιβλίο μας «Η Εβραϊκή παρουσία στην Πάτρα. Από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα» (έκδοση Κ.Ι.Σ.Ε., Αθήνα 2015), αλλά το λυπηρό είναι ότι ο τοπικός τύπος αντιμετώπισε με δουλοφροσύνη τους κατακτητές και σε κάποιες περιπτώσεις έφτασαν στο σημείο να τους επευφημήσουν. Βέβαια υπήρχε αυστηρή λογοκρισία και ήταν αδιανόητη και αδύνατη κάθε αντίδραση, αλλά μπορούσαν να είναι πιο συγκρατημένοι στις επευφημίες.

Στο Αρχείο της Κοινότητας που σώζεται στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, στην Αθήνα, υπάρχει ονομαστική κατάσταση των μελών της Εβραϊκής Κοινότητας Πατρών που συνελήφθησαν και θανατώθηκαν από τους Ναζί, συνολικά 78 άτομα. Από άλλες πηγές προκύπτει μεγαλύτερος αριθμός.

Η ύπαρξη των στρατοπέδων εξόντωσης των Εβραίων και των άλλων αποδιοπομπαίων του ναζιστικού πολιτικού θρησκευματος και οι διώξεις των Εβραίων, ήσαν γνωστά στους Συμμάχους, στις εξο-

ριστες στο Λονδίνο Κυβερνήσεις και στην Καθολική Εκκλησία από πολύ νωρίς, αλλά ο βομβαρδισμός των στρατοπέδων δεν εξυπηρετούσε τα σχέδιά τους και γι' αυτό αδιαφόρησαν, χωρίς ίχνος ενοχής.

Αλλά και μετά την Απελευθέρωση, η είσοδος των συμμαχικών και των σοβιετικών στρατευμάτων στα ναζιστικά στρατόπεδα και η διάσωση όσων βρέθηκαν ζωντανοί, δεν προβλήθηκε ανάλογα, διότι δεν εξυπηρετούσε τα κυριαρχικά σχέδιά τους, παρότι συγκεντρώθηκε πολύ φωτογραφικό και κινηματογραφικό υλικό. Μάλιστα για τους Σοβιετικούς τα «στρατόπεδα συγκέντρωσης» ήσαν μία ενοχλητική πραγματικότητα, διότι είχαν κι αυτοί δημιουργήσει στρατόπεδα (γκούλαγκ), στα οποία φυλακίζονταν οι αληθινοί ή οι υποτιθέμενοι αντίπαλοι του καθεστώτος, μαζί με τους κακοποιούς του κοινού ποινικού δικαίου και η ανακίνηση οποιασδήποτε δημόσιας συζήτησης περί ναζιστικών στρατοπέδων, θα προκαλούσε αρνητικούς συνειρμούς για το καθεστώς του Στάλιν.

Η Γενοκτονία των Εβραίων διέκοψε τη γενεαλογική τους συνέχεια, ως ατόμων και ως συλλογικότητας και προκάλεσε έντονα αισθήματα εσωστρέφειας και ανασφάλειας, που εκδηλώθηκαν ως «άτυπη σιωπή». Προτίμησαν τη σιωπή λόγω της φρίκης και της ντροπής που ένοιωθαν γι' αυτό που τους συνέβη και προσπαθούσαν να καταχωνιάσουν στο υποσυνείδητό τους τις απάνθρωπες αναμνήσεις τους. Ακόμα και το ότι επέζησαν τυχαία τους δημιουργούσε ενοχές. Η απόφαση να μιλήσουν κάποιιοι, ήταν μία γενναία λυτρωτική πράξη και ο διάλογος που άνοιξαν με τα απάνθρωπα βιώματα του παρελθόντος, ήταν μία πράξη κάθαρσης, που κατέληξε να είναι η μόνη αισιόδοξη πλευρά του μαρτυρίου τους.

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οι λαοί αντιμετώπιζαν πολλά και δυσεπίλυτα προβλήματα, ζούσαν σε μία καθημερινή αβεβαιότητα, αλλά ελπίζανε και έκαναν όνειρα για ένα ειρηνικό μέλλον. Οι προσδοκίες, οι δυσκολίες και οι απογοητεύσεις της μεταπολεμικής καθημερινότητας και ο αγώνας επιβίωσης, διαφοροποίησαν σημαντικά το όραμα ενός νέου και καλύτερου μεταπολεμικού κόσμου και άμβλυναν τις οδυνηρές μνήμες. Γι' αυτό και αδιαφόρησαν τον πρώτο καιρό και απέφευγαν να τοποθετηθούν απέναντι στα γεγονότα, απαρνούμενοι κατ' ουσία την αλήθεια και την πραγματικότη-

τα. Παρότι εν τω μεταξύ έχουν απαντηθεί τα ερωτήματα που αφορούν τη διαδικασία εξόντωσης των Εβραίων, δεν έχει ολοκληρωθεί η συζήτηση για τα αίτια, διότι υπάρχουν ακόμα πολλές πηγές που δεν είναι προσβάσιμες κι έτσι εμποδίζεται η αποκάλυψη όλων των ερεισμάτων του καθεστώτος που εμπνεύστηκε το Ολοκαύτωμα.

Πάντως στη χώρα μας η σιωπή δεν οφείλεται, όπως εσφαλμένα και με προκατάληψη έχει υποστηριχθεί, σε αντιεβραϊκά αισθήματα, αλλά στο ότι αφορούσε μία μειοψηφία υπηκόων της και το στοιχείο αυτό συνέβαλε να υποβαθμιστεί προς στιγμή η απήχησή του, σε μία εποχή που τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας ήσαν εξαιρετικά πειστικά και η πληροφόρηση ήταν ελλιπής μετά από ένα μακροχρόνιο εμφύλιο πόλεμο. Ανάλογα αντιμετωπίστηκαν και τα ναζιστικά Ολοκαυτώματα που έγιναν σε όλο τον ελλαδικό χώρο, στο Δίστομο, τα Καλάβρυτα, την Κάνδανο, το Χορτιάτη, την Καισαριανή κ.α.

Η αλήθεια είναι ότι ουδέποτε οι Εβραίοι που κατοικούσαν στην Ελλάδα, αντιμετώπιστηκαν ως μη Έλληνες, ως «άλλοι» ή εμποδίστηκε η ένταξή τους στο ελληνικό έθνος.

Ο πατέρας μου ήταν έμπορος και διατηρούσε κατάστημα επί της οδού Γεροκωστοπούλου 19 στην Πάτρα και γειτνιάζε με πολλά καταστήματα Εβραίων εμπόρων. Εκείνο που θυμάμαι πολύ ζωηρά είναι ο αμοιβαίος σεβασμός και η εκτίμηση που έτρεφαν οι Χριστιανοί έμποροι για τους Εβραίους συναδέλφους τους, με τους οποίους διατηρούσαν κοινωνικές και επαγγελματικές σχέσεις, χωρίς θρησκευτικές προκαταλήψεις. Ποτέ δεν τους άκουσα να διαφωνούν για θρησκευτικά ζητήματα και μάλιστα σε ηλικία περίπου 10-12 ετών επισκέφθηκα τη Συναγωγή επί της οδού Παντανάσσης 34, μαζί με τον πατέρα μου και το γείτονά του έμπορο Μωϋσή Ιωχανά.

Η Πάτρα ήταν και είναι μία πόλη με έντονη θρησκευτικότητα, αυτό όμως δεν υποδηλώνει και προσηλυτιστική αντιπαράθεση. Από τις πρώτες δεκαετίες μετά την Απελευθέρωση εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα της Αχαΐας πολλοί ετερόδοξοι (καθολικοί και διαμαρτυρόμενοι) και λίγο αργότερα και αλλόθρησκοι (Εβραίοι) και όλοι συνυπήρξαν αρμονικά σ' ένα κλίμα πολιτισμένης ανοχής, που δεν υπο-

νοούσε παραχώρηση, αλλά ευρύτητα και κατανόηση. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε ισολογισμούς του Γενικού Φιλοπτώχου Ταμείου της Ιεράς Μητροπόλεως Πατρών, που δημοσιεύθηκαν σε τοπικές εφημερίδες μετά τον εμφύλιο και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας 1950, υπήρχε ειδικό κονδύλι για τους άπορους Καθολικούς της πόλης.

Η εκτίμησή μου για τις σχέσεις χριστιανών και Εβραίων στην Πάτρα επιβεβαιώνεται και από όσα μου είπε ένας Εβραίος έμπορος των Πατρών ο Δαυίδ Μπαρούχ ή Βαρούχ, που μετοίκησε στην Αμερική, ο οποίος, σε συνέντευξη που μου παραχώρησε στις 9 Ιουλίου 2014, όταν επισκέφθηκε τη γενέτειρά του, μου επιβεβαίωσε ότι οι πατρινοί είχαν θετική γνώμη για τους Εβραίους της πόλης και τους προστάτησαν και τους συμπαραστάθηκαν. Τα ίδια μου είπαν και επιζώντες Εβραίοι των Πατρών, που είχαν μετοικήσει στην Αθήνα ή εκτός Ελλάδος.

Εκτός από το μακρύ κατάλογο Ιεραρχών που βοήθησαν στη διάσωση Εβραίων, κατά διάρκεια της ναζιστικής λαίλαπας, μαζί με αξιωματικούς της Αστυνομίας, υπαλλήλους ληξιαρχείων κ.λπ. ήταν και πολλοί απλοί πολίτες. Οι σχετικές μαρτυρίες για την Πάτρα είναι πολλές και μάλιστα δύο πατρινοί έχουν ανακηρυχθεί «*Δίκαιοι των Εθνών*» από το Ίδρυμα του Ολοκαυτώματος Γιάν Βασέμ, στην Ιερουσαλήμ, που τίμησε και τιμά όλους όσοι βοήθησαν Εβραίους να σωθούν από τους Ναζί. Πρόκειται για τον ιατρό-χειρουργό Κων. Αναγνωστόπουλο, που διέσωσε την οικογένεια Μπενρουμπί από τη Θεσσαλονίκη και τους Ηλία και Κατερίνα Μιχαλοπούλου ή Μίχαλου, που διέσωσε στα «*Μιχαλαίικα*» κοντά στα Δεμέστιχα, την οικογένεια Μάρκου Βελλέλη.

Για την περίπτωση Μπενρουμπί, η κουνιάδα του Κων. Αναγνωστόπουλου Γαλάτεια Σαράντη, συγγραφέας και ακαδημαϊκός έγραψε ένα βιβλίο με τον τίτλο «*Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας*» (Αθήνα 1952).

Για την πλειονότητα των πατρινών που με κάθε τρόπο βοήθησαν συμπολίτες τους Εβραίους, τα περί μακράς παράδοσης του (χριστιανικού) αντιεβραϊσμού στον ελληνόφωνο χώρο και ότι οι Εβραίοι ένοιωθαν προδομένοι από τους χριστιανούς γείτονές τους, δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Πολλοί πατρινοί τους συμπαραστάθηκαν και τους βοήθησαν να σωθούν. Γι' αυτό και τα θύμα-

τα ήταν λίγα και μετά και μετά την επιστροφή τους, όσοι γλίτωσαν, δεν ήταν αναγκασμένοι να κάνουν ένα νέο ξεκίνημα, σ' ένα εχθρικό περιβάλλον, διότι όσοι εμπιστεύθηκαν εμπορεύματα, κοσμήματα κ.λπ. σε πατρινούς, σχεδόν όλοι τα πήραν πίσω.

Σημαντική και αξιοσημείωτη ήταν η συμβολή του Αστυνόμου Δημ. Μαρινάκη, για τον οποίο έγινε λόγος και πιο πάνω. Είναι αυτός που τους ειδοποίησε και τους προμήθευσε με πλαστές ταυτότητες, με ελληνικά βαφτιστικά ονόματα (Ισαάκ-Ιωάννης, Εσθήρ-Ελένη).

Την οικοσκευή της οικογένειας Ισαάκ Μάτσα τη φύλαξε ο Δημ. Μαρινάκης, ο οποίος τους την επέστρεψε άθικτη μετά την Απελευθέρωση και τα εμπορεύματα του καταστήματος των αδελφών Ισαάκ και Ηλία Μάτσα (Ρήγα Φεραίου 119) τα φύλαξε και τους επέστρεψε ο πατρινός βιομήχανος Βασ. Μαραγκόπουλος.

Η πλέον ευκατάστατη εβραϊκή οικογένεια στην Πάτρα ήταν του Ζαχαρία Μ. Βιτάλ, ο οποίος διατηρούσε μεγάλο κατάστημα εμπορίας υφασμάτων στη γωνία Μαιζώνος και Πατρέως. Πριν τον πόλεμο μετακόμισε στην Αθήνα, όπου είχε εργοστάσιο και κατάστημα εμπορίας υφασμάτων. Είχε διατελέσει επανειλημμένα Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας των Πατρών και εξελέγη και Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών. Για να γλιτώσει από τους Ναζί κατέφυγε με την οικογένειά του στο χωριό Λάλα Ηλείας, όπου διέμειναν από την άνοιξη 1943 μέχρι την Απελευθέρωση.

Ο αδελφός του Ιωσήφ Βιτάλ υπηρέτησε τέσσερα χρόνια στον ελληνικό στρατό, ως υποδεκανέας και ήταν στη μονάδα που απελευθέρωσε τη Θεσσαλονίκη. Ο γιός του Ιωσήφ, Μάρκος υπηρέτησε δύο χρόνια τη στρατιωτική του θητεία στο ναυτικό και ο άλλος γιός του Βίκτωρ υπηρέτησε επίσης δύο χρόνια στα τεθωρακισμένα στη Θεσσαλονίκη, με το βαθμό του λοχία.

Η οικογένεια του Βίκτωρα Βιτάλ και της αδελφής του Αιμιλίας Βιτάλ-Ασσέρ, για να προστατευθούν από τους Ναζί έφυγαν από την Πάτρα, την επομένη ημέρα της συνθηκολόγησης των Ιταλών και αρχικά πήγαν στη Βαλατούνα ή Πετρωτό, όπου έμειναν επί ένα μήνα, σ' ένα υπόγειο, μαζί με δύο γίδες. Κατόπιν πήγαν στο χωριό Μπαρδικώστα ή Κρυσταλόβρυση, όπου έμειναν μέχρι την Απελευθέρωση, στο

σπίτι του Ανδρέα Παπαδόπουλου. Όλοι στο Μπαρδικώστα γνώριζαν ότι ήσαν Εβραίοι και τους προφύλαξαν και τους προστάτευσαν. Όπως μου είπε ο Βίκτωρ Βιτάλ, προσπαθώντας να αποφύγουν τα ναζιστικά αποσπάσματα, όταν ερχόντουσαν στο Μπαρδικώστα, περνούσαν στην Τοπόλοβα, το Μίταλι, τα Κατσαϊτέϊκα μέχρι τα Δεμέστιχα και παντού όπου πήγαιναν οι κάτοικοι ήξεραν ότι ήσαν Εβραίοι και τους βοηθούσαν.

Οι περισσότεροι από τους Εβραίους της Κέρκυρας, που συνελήφθησαν από τους Ναζί, μεταφέρθηκαν στην Πάτρα, όπου κρατήθηκαν για λίγες μέρες. Ένας Έλληνας, μέλος των Ταγμάτων Ασφαλείας, που είχε πρόσβαση στο χώρο που τους κρατούσαν, αναγνώρισε τη Σεραφίνα σύζυγο Μεναχίμ Κοέν και την Κλειώ σύζυγο Ματαθία Κοέν, θυγατέρες της Εσθήρ και του Ραφαήλ Ιωχανά, με καταγωγή από την Άρτα, οι οποίοι μετοίκησαν στην Πάτρα το 1920, θυμήθηκε ότι ήσαν θυγατέρες του ευεργέτη του Ραφαήλ Ιωχανά και τους πρότεινε να τις βοηθήσει να δραπετεύσουν με τις οικογένειές τους, αλλά τους δήλωσε ότι δεν μπορούσε να βοηθήσει και την πεθερά τους να φύγει κι αυτή. Η Σεραφίνα και η Κλειώ απέρριψαν την πρότασή του, διότι δεν ήθελαν να αφήσουν μόνη την πεθερά τους Διαμαντούλα Κοέν ηλικίας 80 ετών και κατέληξαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπου και εξοντώθηκαν. Οι σύζυγοί τους αδελφοί Μεναχίμ και Ματαθίας Κοέν μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδο εργασίας και όταν έμαθαν τι συνέβη στις οικογένειές τους, αυτοκτόνησαν, πέφτοντας μαζί στον ηλεκτροφόρο φράχτη.

Η οικογένεια Ισαάκ Ιωχανά (Ζακίνος), ο οποίος διατηρούσε εμπορικό κατάστημα επί της οδού Μαιζώνος 125, κοντά στην πλατεία Γεωργίου Α', με υφάσματα και μετά τον πόλεμο και με φωτογραφικά φιλμ, ακτινογραφικές πλάκες και χαρτιά εκτύπωσης φωτογραφιών και ήταν ο τελευταίος Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας των Πατρών και μετά το θάνατο του ραββίνου Σαμουήλ Αλμπάλα, εκτελούσε και χρέη ραββίνου, μετά την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου και το βομβαρδισμό των Πατρών, πήγε με την οικογένειά του προσωρινά στο Μιντιλόγλι και αργότερα πήγαν στο Σούλι Αχαΐας, κατόπιν στου Μοίρα και τέλος στη Ζουμπάτα, κοντά στην κορυφή του Παναχαϊκού. Ένα μέρος από τα εμπορεύματα του καταστήματός του το φύλαξε στο υπόγειο της

επί της οδού Καποδιστρίου 90 οικίας του ο ποτοποιός Σαράντης Αθαν. Παρπαρούσης, γείτονάς του και στενός φίλος του. Ο Παρπαρούσης έκρυψε μαζί με τα υφάσματα του Ιωχανά και ένα μπαούλο που του είχε δώσει, στο οποίο υπήρχαν εβραϊκά λατρευτικά σκεύη (επτάφωτη λυχνία κ.λπ.) και θρησκευτικά βιβλία. Από καθαρή τύχη γλίτωσε από τους ναζί, διότι σε έρευνα που έγινε στο σπίτι του, δεν κατάλαβαν ότι υπήρχε υπόγειο και δεν το έψαξαν. Ο Παρπαρούσης τον βοήθησε να βγει από την πόλη και από τον τόπο της αυτοεξορίας του ο Ιωχανάς έστειλε διάφορους, που τον προμήθευαν είδη απαραίτητα για τη συντήρησή του και της οικογένειάς του και έπαιρναν από τον Παρπαρούση το αντίτιμο, συνήθως σε είδος, από τα αποθηκευμένα εμπορεύματά του. Μετά την απελευθέρωση και την επιστροφή του Ιωχανά στην Πάτρα, ο Παρπαρούσης του παρέδωσε ό,τι είχε απομείνει από τα εμπορεύματά του και το μπαούλο με το περιεχόμενό του, από το οποίο δεν έλειπε τίποτα. Το κατάστημα του Ιωχανά ήταν από τα καλύτερα καταστήματα εμπορίας υφασμάτων στην Πάτρα και λεηλατήθηκε από τους Γερμανούς και μετατράπηκε σε αποθήκη με πατάτες. Επίσης λεηλατήθηκε και το σπίτι του.

Στου Μοίρα είχαν καταφύγει 7-8 εβραϊκές οικογένειες και μεταξύ αυτών ήταν και η οικογένεια Ραφαήλ Μωϋσή. Η σύζυγός του Σιώννα ήταν έγκυος και παρά τις αντιρρήσεις των συγγενών της, ήλθε στην Πάτρα, μαζί με το σύζυγό της και την τριών ετών κόρη τους Λουίζα, για να γεννήσει στο νοσοκομείο. Στις 18 Μαρτίου 1944 γέννησε και μετά από μερικές ημέρες γύρισε στο σπίτι της, επί της οδού Παναχαϊκού 40, όπου τη συνέλαβαν οι Γερμανοί μαζί με τον σύζυγό της, την τρίχρονη κόρη τους και το νεογέννητο και τους οδήγησαν στο Άουσβιτς, με τη γνωστή κατάληξη. Την ίδια τύχη είχε και ο άγαμος αδελφός του Ραφαήλ Μωϋσή, Σολομών, ο οποίος θανατώθηκε στο ίδιο στρατόπεδο τον Ιούλιο 1944.

Η οικογένεια Σαμουήλ και Άστρω Αλμπάλα, έμεινε στην Πάτρα και μάλιστα έδωσαν στους Γερμανούς τη διεύθυνση της κατοικίας τους, αλλά δεν συνέχισαν να κατοικούν εκεί. Αρχικά φιλοξενήθηκαν σ' ένα φιλικό τους σπίτι και μετά τη Διαταγή των Ναζί, ότι θα τιμωρηθούν αυστηρά όσοι κρύβουν Εβραίους, αναγκάστηκαν να φύγουν. Αφού έμειναν για λίγο σ' ένα διαμέρισμα που στεγαζόταν το γρα-

φείο αντιπροσωπειών του Αλμπάλα, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Πάτρα και κατέφυγαν σ' ένα ορεινό χωριό, σε περιοχή που υπήρχαν δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. Μετά την Απελευθέρωση επέστρεψαν και όταν πήγαν στο σπίτι τους διαπίστωσαν ότι είχαν αφαιρεθεί μόνο μερικά μικρά αντικείμενα, παρότι οι Ναζί το είχαν ερευνήσει, στο σπίτι τους, αφού έσπασαν την πόρτα για να μπουν.

Στον Κάλανο Φαρρών κατέφυγαν η Σαρίνα σύζυγος Δανιήλ (Νταν) Ιωχανά με τους δύο γιούς της Ιωχανά και Σόλωνα, ενώ ο πατέρας Νταν Ιωχανάς με τις θυγατέρες του Ρεββέκα και Χάϊδω και το Μωϋσή (Σάκη) πήγαν στην Αθήνα, όπου έμποροι με τους οποίους συνεργαζόταν, τους έκρυψαν σε διάφορα σπίτια μέχρι την Απελευθέρωση. Είχαν ελληνικές ταυτότητες που τις προμηθεύτηκαν στην Πάτρα και χρησιμοποιούσαν ελληνικά ονόματα. Κρύφτηκαν σ' ένα σπίτι στην περιοχή του Θησείου.

Η οικογένεια Ισαάκ Βαρούχ ή Μπαρούχ κατοικούσε επί της οδού Κορίνθου κοντά στην οδό Γεωργ. Ολυμπίου και απέναντι ήταν ένα σπίτι που είχε επιταχθεί και έμεναν Γερμανοί αξιωματικοί. Περί τα τέλη Αυγούστου αρχές Σεπτεμβρίου 1943 αποφάσισαν να φύγουν από την Πάτρα και με πολλές προφυλάξεις αρχικά κατέφυγαν στο σπίτι των αδελφών Πολυμέρη (Κουμανιώτη 18), όπου φιλοξενήθηκαν για ένα βράδυ στο υπόγειο. Απέναντι από την οικία Πολυμέρη ήταν η οικία Πρωτόπαππα στην οποία ήταν κρυμμένα τα Ιερά Σκεύη της Συναγωγής. Την επομένη ξεκίνησαν με πολλές προφυλάξεις για το Βραχνί των Καλαβρύτων, ένας-ένας, για να μην κινήσουν υποψίες στους γείτονες και τους Γερμανούς αξιωματικούς που ήταν στην περιοχή. Απέναντι, στην οικία Πρωτόπαππα είχαν επιταχθεί κάποια διμερίσματα για τη διαμονή τους και εκεί κοντά είχε την έδρα της και η γερμανική ναυτική Διοίκηση. Η διαδρομή μέχρι το Βραχνί ήταν κοπιώδης και έγινε νύχτα, μέσα από δύσβατα μονοπάτια, με οδηγό ένα πατρικό έμπορο που συνεργαζόταν με τον Σαμπετάρη ή Σαμπίνο Βαρούχ, ο οποίος είχε φροντίσει για

Οικογένεια Νταν Ιωχανά έξω από το κατάστημά τους στην Πάτρα, στην οδό Γεροκωστοπούλου 19.

όλα. Ήσαν όλοι μαζί και είχαν εφοδιαστεί με πλαστές ταυτότητες που τους χορήγησε ο Αστυνόμος Δημ. Μαρινάκης. Στο Βραχνί κρύφτηκαν στο σπίτι του Προέδρου της Κοινότητας, ο οποίος ήταν μαζί με το γιό του και τον ιερέα του χωριού π. Ηλία Δροσόπουλο οι μόνοι που γνώριζαν την εγκατάσταση της οικογένειας Βαρούχ και ότι ήσαν Εβραίοι. Όταν έφυγαν από την πόλη, εγκαταστάθηκαν στο σπίτι τους Γερμανοί αξιωματικοί οι οποίοι κυριολεκτικά κατέστρεψαν ό,τι υπήρχε μέσα σε αυτό.

Έμειναν στο Βραχνί μέχρι τον Οκτώβριο 1944, που έφυγαν από την Πάτρα οι Γερμανοί και το σπίτι στο οποίο έμειναν ήταν περίπου μισή ώρα έξω από το Βραχνί. Επρόκειτο για μία χαμοκέλα επιφανείας 20 μ², που όμως ήταν αθέατη, διότι την κάλυπταν πανύψηλα δένδρα και μεγάλοι θάμνοι. Παρότι οι γερμανικές περιπολίες ήσαν συχνές, δεν την ανακάλυψαν. Η ζωή τους μέσα στη χαμοκέλα ήταν πολύ δύσκολη, κοιμόντουσαν πάνω σε τζιβιέρες, από αυτές που χρησιμοποιούνταν για την αποξήρανση της σταφίδας και πάνω είχαν ρίξει σανό για στρώμα. Ό,τι χρειάζονταν τους το προμήθευε ο ιδιοκτήτης του σπιτιού.

Όταν η οικογένεια Βαρούχ επέστρεψε στην Πάτρα, διαπίστωσαν ότι τα καταστήματά τους είχαν λεηλατηθεί. Τα είχαν αδειάσει από τα εμπορεύματά τους. Ανάλογη τύχη είχε και το σπίτι τους, το οποίο θύμιζε στάβλο.

Μία άλλη εβραϊκή οικογένεια των Πατρών ήταν του Σολομών Ρούσσου, ιδιοκτήτη ταξί, που κατοικούσε επί της οδού Σωτηριάδου 1. Κάθε Παρασκευή βράδυ η Άννα (Αννέττα) Ρούσου συνήθιζε να ανάβει την καντήλα και να στρώνει το καλό τραπεζομάντηλο, για το δείπνο. Μία Παρασκευή, μόλις η οικογένεια είχε τελειώσει την προσευχή και είχαν αρχίσει το βραδινό φαγητό, χτύπησε το τζάμι της εξώπορτας ο Αστυνόμος Δημ. Μαρινάκης και είπε στο Σολομών Ρούσσο να πάρει αμέσως την οικογένειά του και να φύγει, διότι μάζευαν τους Εβραίους και κινδύνευαν. Η Αννέττα Ρούσσου έβαλε βιαστικά σ' ένα μαντήλι τα ελάχιστα χρυσαφικά της και έφυγαν. Αφού άφησαν τα χρυσαφικά σ' έναν αργυραμοιβό στην πλατεία Τριών Συμμάχων, επιβιβάστηκαν σε μία βάρκα με κουπιά και πέρασαν απέναντι στην Αιτωλοακαρνανία. Όπως μου είπε η Ευτυχία Ρούσσου (γεν. 1937), θυγατέρα της οικογένειας, έμειναν σε διάφορα χωριά που δεν θυμόταν τα ονόματά τους, αλλά εκείνο που δεν θα ξεχάσει ποτέ, είναι η αγάπη των κατοίκων, οι οποίοι, από το υστέρημά τους, τους βοήθησαν να επιβιώσουν. Μετά την Απελευθέρωση επέστρεψαν και η Αστυνομία παρέδωσε το ταξί στον πατέρα της και ο αργυραμοιβός τους έδωσε το μαντήλι με τα λίγα χρυσαφικά.

Από έρευνα που έχουμε πραγματοποιήσει έχουμε συγκεντρώσει πληροφορίες για την απόκρυψη και διάσωση και άλλων Εβραίων των Πατρών, που κατέφυγαν σε προάστια της πόλης ή σε γειτονικά χωριά, αλλά επειδή δεν μπορέσαμε να τις διασταυρώσουμε, τις παραθέτουμε με επιφύλαξη. Η οικογένεια Άγγελου και Βασιλικής Δημητρόπουλου έκρυψε, στο σπίτι της στο Μπεγουλάκι Πατρών, σύμφωνα με μαρτυρία του γιού του τότε εφημέριου του ναού της Μεταμορφώσεως Μπεγουλακίου Χρήστου Δημακόπουλου, το ραββίνο των Πατρών Φανουήλ Αχείμ και την οικογένειά του. Όπως μου είπε ο Χρήστος Δημακόπουλος, ένα μήνα μετά, αφότου εγκαταστάθηκε η οικογένεια Αχείμ στην οικία Δημητρόπουλου, δηλαδή στα μέσα Νοεμβρίου 1943, η θυγατέρα του ραββίνου Μπέλα παντρεύτηκε έναν συγγενή του εβραίου μεγαλεμπόρου των Πατρών Ζαχαρία Βιτάλ και ο γάμος έγινε στο σπίτι που έμεναν. Σύμφωνα πάντα με την ίδια πηγή ο γαμπρός ονομαζόταν Σαύλος Αστεριάμ και περί τα τέλη Ιανουαρίου

1944 συνελήφθη από τους Ναζί και παρά τα φρικτά βασανιστήρια στα οποία υπεβλήθη, δεν αποκάλυψε, όπως του ζητούσαν, κρησφύγετα Εβραίων των Πατρών και τελικά τον εκτέλεσαν. Ενταφιάστηκε στο κοιμητήριο της Μεταμορφώσεως Μπεγουλακίου και μετά την Απελευθέρωση οι συγγενείς του μετέφεραν τα οστά του στο Ισραήλ. Εκείνο που έχει σημασία και είναι εξακριβωμένο είναι ότι πολλοί κάτοικοι της περιοχής γνώριζαν ότι κρυβόταν εκεί ο ραββίνος με την οικογένειά του και άλλη μία εβραϊκή οικογένεια, αλλά δεν διέρρευσε τίποτα. Από έρευνα στο αρχείο της Κοινότητας δεν προκύπτουν Εβραίοι με τα ονόματα Φανουήλ Αχείμ και Σαύλος Αστεριάμ που σημαίνει ότι ή χρησιμοποίησαν ψεύτικα ονοματεπώνυμα ή δεν θυμόταν τα ονοματεπώνυμά τους ο Δημακόπουλος. Επίσης είναι βέβαιο ότι οι Ναζί εκτέλεσαν στο Μπεγουλάκι τον Ασσέρ Εμμανουήλ Ζακάρ αδελφό του Μεναχίμ Ζακάρ, ενώ δεν βρήκα καμμία άλλη πηγή, εκτός από τη μαρτυρία του Χρήστου Δημακόπουλου, που να αναφέρεται σε εκτέλεση Σαύλου Αστεριάμ.

Μία άλλη περίπτωση, εξακριβωμένη από ασφαλείς πηγές, είναι της οικογένειας του Ισαάκ Βίκτωρα Ελιέζερ, του οποίου ο πατέρας Βίκτωρ εργαζόταν στην Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών και επειδή οι Ναζί τον πίεζαν να δώσει τα ονόματα και τις διευθύνσεις των μελών της Ισραηλιτικής Κοινότητας των Αθηνών, για να προφυλαχθεί, έφυγε εσπευσμένα για το Αγρίνιο, μαζί με την οικογένειά του. Είχε πέντε γιούς και δύο θυγατέρες. Ο γιός του Ισαάκ εντάχθηκε στον Ε.Λ.Α.Σ., όπως και ο αδελφός του Λάζαρος και έδρασε ως πληροφοριοδότης του Ε.Α.Μ., με το ψευδώνυμο Σπύρος Λαζαρίδης. Όταν οι Γερμανοί άρχισαν να εντείνουν τις διώξεις κατά των Εβραίων, η οικογένεια μετόικησε στην Πάτρα. Από το Αγρίνιο πήγαν στο Κρουονέρι με το σιδηρόδρομο και συνέχισαν για την Πάτρα με καίκι. Είναι αξιοσημείωτο ότι κανένας σιδηροδρομικός δεν τους ζήτησε χρήματα για τη μεταφορά τους.

Στην Πάτρα εγκαταστάθηκαν στην οικία Καρτινού κοντά στο ναό Παντοκράτορα και παρ' ότι έγινε σχεδόν αμέσως γνωστό στη γειτονιά ότι ήσαν Εβραίοι, το κοινό αυτό μυστικό διαφυλάχθηκε μέχρι την Απελευθέρωση και η οικογένεια Ελιέζερ σώθηκε. Για να παραπλανήσουν, είχαν κρύψει τα εβραϊκά λατρευτικά σκεύη και είχαν κρεμάσει στους τοίχους

του σπιτιού χριστιανικές εικόνες. Είχαν όλοι ταυτότητες που τους εμφάνιζαν ως Ορθόδοξους Χριστιανούς και κάθε πρωτομηνιά πήγαινε στο σπίτι τους και διάβαζε αγιασμό ο εφημέριος του Ναού του Παντοκράτορα π. Νικόλαος Γαλάτης, παρότι γνώριζε ότι ήσαν Εβραίοι.

Στις 2 Ιανουαρίου 1944 ο Ισαάκ Ελιέζερ ταξίδεψε για το Αγρίνιο, με διανυκτέρευση στο Μεσολόγγι. Μία γυναίκα, που εκ των υστέρων αποδείχθη συνεργάτης των Γερμανών και ερωμένη του Γερμανού λιμενάρχη, η οποία γνώριζε ότι ο Ελιέζερ ήταν στην Αντίσταση, του έστειλε ένα φίλο της Ιταλό στρατοδίκη, όταν έγινε η Συνθηκολόγηση για να τον βοηθήσει και ο Ελιέζερ τον προώθησε σε περιοχή που ήλεγχε ο Ε.Λ.Α.Σ. Μετέπειτα όμως τον κατέδωσε στους Γερμανούς, οι οποίοι και τον συνέλαβαν. Στις 6 Απριλίου 1944 απελευθερώθηκε, αφού είχε υποστεί φρικτά βασανιστήρια και είχε υποβληθεί σε εξοντωτική ανάκριση. Στην Πάτρα η οικογένεια κινδύνευσε σε «μπλόκο» που έκαναν οι Γερμανοί στο σπίτι τους, στο οποίο συμμετείχαν και τσολιάδες. Ο Βίκτωρ Ελιέζερ είπε στον τσολιά ιδιαίτερος ότι είναι Εβραίοι και αυτός του απάντησε, «*πηγαίνετε επάνω κύριε*» και το περιστατικό δεν είχε συνέχεια.

Στις 7 Απριλίου 1951 έγινε απογραφή και καταγράφηκαν στο νομό Αχαΐας 49 ελληνόφωνοι Εβραίοι, εκ των οποίων μόνο ένας μιλούσε και τα εβραϊκά. Τον Ιούνιο 1959 κατοικούσαν στην Πάτρα 37 Εβραίοι, ενώ το 1972 είχαν απομείνει 17 και το 1978 υπήρχαν μόνο 2 οικογένειες.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Πατρών, κηρύχθηκε, στις 19 Ιανουαρίου 1970, «*εν αδρανεία*», με πράξη του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Συντονισμού και Γνωματεύσεως. Η Συναγωγή λειτουργήσε μέχρι το 1978, που κατεδαφίστηκε. Το περιεχόμενό της μεταφέρθηκε και εκτίθεται σε αίθουσα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Με απόφαση

Ισαάκ Ιωαννάς. Πρόεδρος Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών. Στο κατάστημά του (Μαιζώνος 125).

του Κ.Ι.Σ.Ε. του 1991, διαλύθηκε και τυπικά και η Κοινότητα και στο οικόπεδο που ήταν η Συναγωγή κατασκευάστηκε πολυκατοικία, η οποία ανήκει στην Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών.

Με βάση στοιχεία από το Αρχείο της Κοινότητας, όσοι Εβραίοι επέστρεψαν στην Πάτρα μετά την Απελευθέρωση, ανέκτησαν κανονικά τη νομή των ακινήτων τους. Πρόκειται για δεκαέξι ακίνητα που ανήκαν σε

δεκαπέντε μέλη της Κοινότητας και από τα στοιχεία που έχουμε υπ' όψη μας, δεν έγιναν καταπατήσεις, ούτε ανοίχτηκαν δικαστικοί αγώνες για την ανάκτηση της νομής τους.

Παρά την εσωστρέφειά τους οι Εβραίοι των Πατρών δεν ήσαν αποκομμένοι από την κοινωνία της πόλης. Διατηρούσαν επαγγελματικές και κοινωνικές σχέσεις με τους Χριστιανούς συμπολίτες τους και με πολλούς είχαν αναπτύξει στενές φιλικές σχέσεις, όπως και με τον πατέρα μου και είχαν καθημερινή επαφή, χωρίς προστριβές, ανταγωνισμούς ή αντιπαραθέσεις. Κατά τις εορτές του Πάσχα προσέφεραν στους γείτονες και φίλους τους «*Άζυμα*» (ματσώθ), που κατά την εβραϊκή παράδοση καταναλώνονται εκείνες τις ημέρες και οι Χριστιανοί φίλοι τους, τους το ανταπέδιδαν προσφέροντάς τους κουλούρια, αυγά κ.λπ. Πάντως η ανάμνησή τους παραμένει ζωντανή στους παλαιότερους, ενώ πολλοί Εβραίοι των Πατρών που μετοίκησαν οριστικά, επισκέπτονται κατά καιρούς τη γενέτειρά τους και διατηρούν επαφές με παλαιούς συμμαθητές και φίλους τους.

(Χρήστος Αθαν. Μούλιας: Η Εβραϊκή παρουσία στην Πάτρα. Από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα, έκδοση Κ.Ι.Σ.Ε., Αθήνα 2015).

* Ο Χρήστος Αθαν. Μούλιας είναι Δικηγόρος στην Πάτρα και συγγραφέας ιστορικών μελετών.

Από το Πογκρόμ του Μεγάλου Κάστρου στην Πυρπόληση της Έτσ Χαγίμ των Χανίων

Αντισημιτισμός στην Κρήτη: Μία Προσέγγιση*

(Γ' ΜΕΡΟΣ)

Του ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ ΟΡ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗ

Στη μνήμη του αξέχαστου φίλου μου Νίκου Χανάν Σταυρουλάκη

Αντιδράσεις στην επαναλειτουργία της Συναγωγής

Η τοπική κοινωνία της Κρήτης επέδειξε χαρακτηριστική αδιαφορία απέναντι στην εβραϊκή κληρονομιά του νησιού. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι έμεινε ερειπωμένη πενήντα χρόνια η Συναγωγή των Χανίων Έτσ Χαγίμ, χωρίς καμιά πρωτοβουλία των τοπικών –και των εν γένει– αρχών για την επισκευή της. Αναστηλώθηκε μόλις στα 1999, με ιδιωτική πρωτοβουλία και χάρις στην επιμονή ενός ανθρώπου, του αείμνηστου Νίκου Χανάν Σταυρουλάκη¹.

Το ανησυχητικό στην όλη ιστορία δεν ήταν όμως η αδιαφορία των τοπικών αρχών, αλλά η εκπεφρασμένη αντίθεσή τους στην επαναλειτουργία της συναγωγής. Τον Οκτώβριο του 1999 προγραμματίστηκαν τελετές εγκαινίων της αναστηλωθείσας συναγωγής και εκδηλώσεις μνήμης των Κρητών Εβραίων που εξοντώθηκαν από τους Γερμανούς κατακτητές στα 1944.

Και ενώ η προετοιμασία των εκδηλώσεων έφτα-

Αντιδράσεις για την επαναλειτουργία της Συναγωγής Χανίων στον «Αγώνα της Κρήτης».

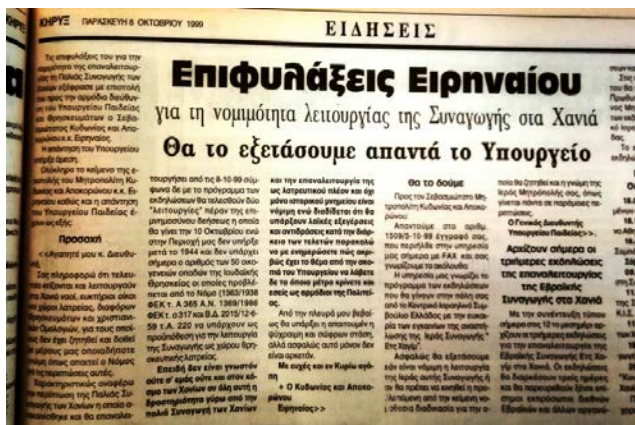
νε στο τέλος της, παρενέβη αίφνης ο τότε Νομάρχης Χανίων², καθώς και ο τότε Μητροπολίτης Κυδωνίας και Αποκορώνου και με τις δηλώσεις τους στα ΜΜΕ³, αμφισβήτησαν τη νομιμότητα των εκδηλώσεων και το δικαίωμα επαναλειτουργίας της συναγωγής και στάθηκαν αρνητικοί απέναντι στο όλο έργο. Με τη στάση τους προκάλεσαν –ή ίσως και υποκίνησαν– μια σειρά «αυθόρμητων λαϊκών αντιδράσεων», που εκδηλώθηκαν με τη μορφή «βροχής» επι-

- 2 «Αντιδράσεις για την εβραϊκή Συναγωγή. ΕΠΙΣΤΟΛΗ με ερωτηματικά και απορίες του Νομάρχη Χανίων», *Αγώνας της Κρήτης*, 6-10-1999. Ο τότε νομάρχης Χανίων Γιώργος Κατσαβεβάνης στις διαμαρτυρίες του κατηγορούσε το «εβραϊκό κεφάλαιο» που έκανε «επιδρομή στην Κρήτη», ζητώντας να μη λειτουργήσει η Συναγωγή ως χώρος λατρείας και απειλούσε με την οργάνωση λαϊκών κινητοποιήσεων. Βλ. *Χανιώτικα Νέα*, 6-10-1999, σ. 4.
- 3 Ο τότε μητροπολίτης Κυδωνίας και Αποκορώνου Ειρηναίος Αθανασιάδης σημειώνει σε επιστολή του προς το υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων: «Επειδή δεν είναι γνωστό ούτε σε εμάς ούτε στον κόσμο των Χανίων αν όλη αυτή η δραστηριότητα γύρω από την παλιά Συναγωγή των Χανίων και την επαναλειτουργία της ως λατρευτικού πλέον και όχι μόνο ιστορικού μνημείου είναι νόμιμη και διαδίδεται ότι θα υπάρξουν λαϊκές εξεγέρσεις και αντιδράσεις κατά τη διάρκεια των τελετών...», «Επιφυλάξεις Ειρηναίου», *Χανιώτικα Νέα*, 8-10-1999. Βλ. επίσης Ηλίας Κανέλλης, «Οι Ταλιμπάν των Χανίων» <https://www.protagon.gr/epikairoiti/ellada/oi-taliban-twn-xaniwn-1110000000> (ημερομηνία πρόσβασης: 7/8/2019).

1 Νίκος Σταυρουλάκης, «Η συναγωγή των Χανίων. Η συνύπαρξη με τους εμπρηστές δεν είναι πρόβλημα της συναγωγής, αλλά όλων των Χανίων», συνέντευξη στο Δημήτρη Αγγελίδη, Έψιλον, τ. 984/21-02-2010.

* Η μελέτη αυτή –η οποία ολοκληρώνεται με το εδώ δημοσιευμένο τρίτο μέρος της– αποτελεί επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη μορφή της εισήγησης που εκφωνήθηκε στην Επιστημονική Ημερίδα που οργανώθηκε από τα ΓΑΚ – Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, στα Χανιά, στις 13/10/2019.

Χανιώτικα Νέα και Κήρυξ, 8-10-1999, επιστολή του Μητροπολίτη Ειρηναίου προς το Υπουργείο Παιδείας και η απάντησή του Υπουργείου.

στολών στα τοπικά μέσα των Χανίων⁴ από φανατικούς «χριστιανούς Ορθοδόξους», που αισθάνθηκαν να απειλούνται από την επαναλειτουργία της συναγωγής. Ο Νομάρχης Χανίων μάλιστα προειδοποίησε για τον κίνδυνο πιθανών επεισοδίων από τους αγανακτισμένους «χριστιανούς» των Χανίων. Εν τέλει, οι επιθετικές πραγματοποιήθηκαν υπό αυστηρή αστυνομική παρουσία, χωρίς επεισόδια. Για την ιστορία, και επειδή ευτυχώς δεν ήταν όλα «μαύρα», πρέπει να σημειωθεί – προς τιμήν τους - πως τις εκδηλώσεις «αγκάλιασαν» ο τότε Δήμαρχος Χανίων Γιώργος Τζανακάκης, καθώς και ο Χανιώτης πρώην πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Μητσοτάκης⁵. Όμως,

4 Ενδεικτικά: Χανιώτικα Νέα, 9-10-1999, 17-10-1999, 20-10-1999, 24-10-1999. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η προβολή του θέματος από τον Κήρυκα ήταν σαφώς θετικότερη με πρωτοσέλιδες παρουσιάσεις και ευμενές ύφος. Βλ. «Με τα βλέμματα των όπου γης Ισραηλιτών στραμμένα στα Χανιά», Κήρυξ, 9-10-1999 · «Βαρύ λάθος οι αντιδράσεις», Κήρυξ, 10-10-1999. Από τις υπόλοιπες εφημερίδες, η Χανιώτικη Ελευθεροτυπία (6-10-1999, 8-10-1999) προέβαλε σε πρωτοσέλιδο τις αντιδράσεις, δημοσιεύοντας σειρά επιστολών, τόσο υπέρ της επαναλειτουργίας της Συναγωγής, όσο και εναντίον της. Οι τελευταίες κινούνταν σε αναφανδόν αντισημιτικό κλίμα, με αναφορές αγοραίου επιπέδου, όπως «Ο ιερός Χρυσόστομος ονομάζει την Εβραϊκή Συναγωγή κατοικία του Διαβόλου». Ο Αγώνας της Κρήτης προέβαλε το θέμα πρωτοσέλιδο επί αρκετές μέρες (6-10-1999, 7-10-1999, 8-10-1999, 9-10-1999, 12-10-1999), με τίτλους όπως «Σάλος για τη Συναγωγή», αντισημιτικά άρθρα όπως το «Η ιστορική προέλευσις του εβραϊκού ανθελληνισμού» και «Συναγωγή και Πολιτισμός Πένθους», έντονη προβολή των αντιδράσεων του Επισκόπου και του Νομάρχη και επιστολές με χυδαία επιχειρήματα, όπως αναφορές στα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών», στον Χένρυ Κίσιγκερ κλπ

5 Στις θετικές παρεμβάσεις για τη Συναγωγή επισημιαίνονταν αυτές των πολιτευτών Σπύρου Δανέλλη και Μανώλη Γκαζή. Βλ. Κήρυξ, 7-10-1999 και 10-10-1999. Επίσης επιστολές υποστηρίξης δημοσιεύθηκαν και στα Χανιώτικα Νέα. Ενδεικτικά στα φύλλα των 8-10-1999, 14-10-1999 και 23-10-1999.

η στάση κυρίως της ύπατης αρχής του τόπου άφησε αλγεινές εικόνες και αναπάντητα ερωτήματα, πληγώνοντας τη δημοκρατία⁶...

Εμπρηστικές Επιθέσεις στη Συναγωγή Ετς Χαγίμ

Τον Ιανουάριο του 2010 έγιναν δυο εμπρηστικές επιθέσεις στη Συναγωγή Ετς Χαγίμ⁷. Η Συναγωγή, που κινδύνεψε να καεί ολοσχερώς, υπέστη σοβαρές ζημιές και καταστράφηκε το αρχείο και η βιβλιοθήκη της. Οι τοπικές αρχές εξέφρασαν τον αποτροπιασμό τους για τα συμβάντα, ενώ οργανώσεις της Κρήτης και του εξωτερικού καταδίκασαν τα γεγονότα, εκφράζοντας την αποδοκιμασία και τον αποτροπιασμό τους⁸. Τα γεγονότα καταδικάστηκαν τόσο από τους τοπικούς βουλευτές, όσο και από την ελληνική κυβέρνηση, ενώ με την πάροδο των ημερών διευρύνθηκαν οι αντιδράσεις⁹. Τη λύπη και τη συμπάθειά του

6 Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής, «Η Συναγωγή των Χανίων και τα δικαιώματα των πολιτών», Χρονικά ΚΙΣΕ, 164 (1999), 2, 32.

7 Οι επιθέσεις έγιναν στις 5 και στις 16 Ιανουαρίου 2010. Βλ. Χανιώτικα Νέα, 6/1/2010, 18/1/2010.

8 Ο τότε Νομάρχης χαρακτήρισε τους εμπρησμούς «πράξεις βανδαλισμού» και «...ρατσισμό εναντίον άλλων πολιτισμών και θρησκειών και δε συνάδει με τον πολιτισμό και τη φιλοξενία μας», επισημιαίνοντας τον αντισημιτικό χαρακτήρα των επιθέσεων. Τα συμβάντα καταδίκασαν η Παγκρητική Ένωση Αμερικής, το Ελληνικό Παρατηρητήριο του Ελσίνκι κ.ά. Βλ. Χανιώτικα Νέα, 9/1/2010.

9 Ενδεικτικά, εκφράστηκαν αντιδράσεις και αποδοκιμασίες του Δημάρχου Χανίων, του Νομάρχη, του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας-Τμήμα Δυτικής Κρήτης, του Εργατικού Κέντρου Χανίων, της ΕΑΜΕ Χανίων, του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων κ.ά. Βλ. Χανιώτικα Νέα, 18/1/2010, 20/1/2010, 22/1/2010, 23/1/2010.

εξέφρασε και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος¹⁰, ενώ τη συμπαραστασή τους εξέφρασαν πολλοί Χριστιανοί Χανιώτες, με την παρουσία τους στη Συναγωγή κατά τη λειτουργία του Σαμπάτ¹¹. Η σοβαρότητα των συμβάντων προκάλεσε την εγρήγορση της Ελληνικής Αστυνομίας, με αποτέλεσμα τη σύλληψη τεσσάρων πολιτών ξένων χωρών και ενός Έλληνα πολίτη, ενώ το ελληνικό υπουργείο Πολιτισμού ενέκρινε κονδύλι για την αποκατάσταση των ζημιών¹². Αργότερα βέβαια, η ελληνική Δικαιοσύνη δεν στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων: το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών Χανίων, με βούλευμά του, έπαψε την ποινική δίωξη σε βάρος των κατηγορουμένων...¹³

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι η μάζα του Κρητικού χριστιανικού πληθυσμού ήταν δυστυχώς διαχρονικά φορέας ενός αντισημιτισμού, που συνήθως εκπορεύεται από τα στεγανά σκονισμένων εκκλησιαστικών και παραεκκλησιαστικών εγκεφάλων, οικονομικούς και εμπορικούς ανταγωνισμούς¹⁴, καθώς και από λαϊκές αντιλήψεις¹⁵... Σ' αυτόν οφείλονται και

Χανιώτικα Νέα, 8-1-2010, για τον εμπρησμό της Συναγωγής Χανίων.

οι ανόητες θεωρίες περί κατάληψης της Κρήτης από σιωνιστικούς κύκλους, δια μέσου της αγοράς εγγείου ιδιοκτησίας. Ευτυχώς, το Ελληνικό Δημόσιο, σ' αυτό το σημείο στάθηκε στο ύψος του. Στα συμβόλαια δεν αναγράφεται το θρησκευμα των συμβαλλομένων και δεν απαιτείται πιστοποιητικό θρησκευτικής νομιμότητας ως προϋπόθεση για την αγορά γης...¹⁶

Και βεβαίως για να μην αδικηθεί ο Κρητικός λαός, πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι ο θρησκευτικής προέλευσης αντισημιτισμός αυτού

του τύπου αγγίζει μέγα μέρος της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο όντας δεκτικό ως ακροατήριο σε θρησκευτικά κηρύγματα, είναι επιρρεπές σε αντισημικά μηνύματα. Είναι πρόκληση λοιπόν για την ελληνική κοινωνία, αντί να πλάθει και να αναπαράγει μύθους για την υποτιθέμενη φιλοεβραϊκή της δράση, στην προσπάθειά της να καλύψει ενοχές της, να αποτινάξει τον αντισημιτισμό που κουβαλάει στις ρίζες της ως σκοτεινή κληρονομιά... Πρόκληση που φαντάζει μεγαλύτερη αν αναλογιστεί κάποιος ότι τα Χανιά κατέχουν ένα ακόμη θλιβερό προνόμιο: στα 2010 συνέβησαν τα σημαντικότερα αντισημικά επεισόδια στη μεταπολεμική Ελλάδα: η πυρπόληση δυο φορές της Συναγωγής Ετς Χαγίμ ...

ύμνου της Γερμανίας...

16 Οι θεωρίες περί κατάληψης της Κρήτης από σιωνιστικούς κύκλους εμφανίζονται συχνά στον τοπικό Τύπο και αναπαράγονται άκριτα από μερίδα του πληθυσμού. Χαρακτηριστικό είναι το συγγραφικό έργο του Γιάννη Π. Φουράκη, εκ Δραπανιάς Χανίων, απευθυνόμενο ασφαλώς σε αναγνωστικό κοινό χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Τα βιβλία του Φουράκη γνώρισαν δυστυχώς σημαντική ανταπόκριση εντός και εκτός Κρήτης με αλληπάλληλες επανεκδόσεις, ενώ διανεμήθηκαν και από αθηναϊκές εφημερίδες ακροδεξιάς τοποθέτησης. Οι πραγματολογικές πληροφορίες που περιλαμβάνονται στα βιβλία του, οι οποίες με τα σημερινά δεδομένα θα παραβίαζαν σαφώς τη νομοθεσία περί προσωπικών δεδομένων, εγείρουν βάσιμες υπόνοιες διαρροής τους προς το συγγραφέα από κρατικές υπηρεσίες. Βλ. Γιάννης Π. Φουράκης, *Σιωνιστικές Συνομοσπίες*, Γραμμή, Αθήνα 1977, passim. Ευχαριστώ το φίλο Ηλία Αντ. Αρχοντάκη για τη βοήθεια του στο θέμα αυτό.

10 Μετά τις δηλώσεις του Οικουμενικού Πατριάρχη, η τοπική Μητρόπολη Κυδωνίας και Αποκορώνου, που υπάγεται απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, «υποχρεώθηκε» να εκδώσει ανακοίνωση καταδίκης των εμπρησμών, συντασσόμενη με το Πατριαρχείο. Βλ. Χανιώτικα Νέα, 21/1/2010, 23/1/2010.

11 Χανιώτικα Νέα, 23/1/2010.

12 Χανιώτικα Νέα, 23/1/2010, 25/1/2010, 26/1/2010, 27/1/2010.

13 Πρόκειται για το με αρ. 364/2010 βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Χανίων. Βλ. Χανιώτικα Νέα, 14/8/2010.

14 Piepton, *Εβραίοι και χριστιανοί*, 55.

15 Σαφής ένδειξη του λαϊκού αυτού αντισημιτισμού είναι η εικόνα του Εβραίου στη λαογραφία και τη λαϊκή σάτιρα. Βλ. Μίνως Ζ. Νικολακάκης, *Παλιά Χανιά*, Αθήνα 1961, 135-137· Γεώργιος Δημοτάκης, *Χανιά. Στο πέρασμα του χρόνου*, Αθήνα 1969, 44 επ., όπου παρουσιάζεται ο «Εθνικός Ύμνος των Εβραίων», που συνέθεσε ο σατυρικός ποιητής Λυκούργος Κυδωνάκης, ως «Γιαχούντισλαν ούμπερ άλλες», στο ρυθμό του ανάλογου

Δημοσιευμένες πηγές – εφημερίδες

Αγώνας της Κρήτης, Χανιά, 1999

Χανιώτικη Ελευθεροτυπία, Χανιά, 1999

Κήρυξ, Χανιά, 1999

Κρητικός Κήρυξ, Ηράκλειο, 1943-1944

Παρατηρητής, Χανιά, 1943-1944

Χανιώτικα Νέα, Χανιά, 1999

Βιβλιογραφία

Αβδελά Έφη, *Ιστορία και Σχολείο*, Νήσος, Αθήνα 1998

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Ο Άλλος εν Διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και Μυθολογίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998

Αναγνωστάκη Κατερίνα, «Η εβραϊκή παρουσία στην Κρήτη μπροστά στην πρόκληση του ελληνικού κράτους», σ. 45-53, Ανακοίνωση στο 24^ο Σεμινάριο για εκπαιδευτικούς. Διδάσκοντας το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα, διαθέσιμο στο <https://www.jewishmuseum.gr/wp-content/uploads/2018/06/%CE%A0%CF%81%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%A3%CE%B5%CE%BC%CE%B9%CE%BD%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CE%A7%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC-3sep2018.pdf>

Αναστασάκης Ι. Δ., *Η Εκκλησία στη Μάχη της Κρήτης και η γερμανική κατοχή 1941-45: φόρος τιμής και αγάπης*, Χανιά 1994

Ανδριώτης Γεώργιος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16ος-19ος αι.)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006

Δετοράκης Θεοχάρης, «Ο Καζαντζάκης και η Ιστορία. Πώς ο συγγραφέας διασώζει και προβάλλει ιστορικό υλικό στα “κρητικά” μυθιστορήματά του», *Η Καθημερινή. Επτά Ημέρες*, 2/11/1997, 21-23.

Καλογεράκης Γιώργος Α., «Εχθρική προπαγάνδα-Υποπτος κατασκοπείας. (Η άγνωστη εκτέλεση της 6ης Ιουλίου 1943)», *Πατρίς*, 19/11/2018, Ηράκλειο <https://www.patris.gr/2018/11/19/echthriki-propaganda-yoptos-kataskopeias/>

Βαρδινογιάννης Βαρδής Β. και Αργυρώ Κοκοβλή (επιμ.), *Γερμανικές φυλακές Αγιάς 1941-1945*, ΕΔΙΑ, Χανιά 2005

Βενεζής Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Λαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Εστία, Αθήνα 1981

Βεντούρας Ιωσήφ, *IBBUR. Οι Εβραίοι της Κρήτης 1900-1950*, Μελάι, Αθήνα 2018

Βερέμης Θάνας και Φωτεινή Κωνσταντοπούλου (επιμέλεια), *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999

Bien Peter, «Ο Καπετάν Μιχάλης. Ένα ατελές μυθιστόρημα», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, επιμέλεια Θεοχάρης Δετοράκης και Ανδρέας Καλοκαιρινός, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2001, 364-388.

Bowman Steven, *Η Αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα*, μτφρ. Ισαάκ Μπενεμαγιόρ, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, Αθήνα 2012

Γαλανάκη Ρέα, *Φωτιές του Ιούδα, στάχτες του Οιδίποδα, Κασιανιώτης*, Αθήνα 2009

Γρηγοράκης Μιχάλης, *Χανιώτικος Τύπος 1831-1981*, Χανιώτικα Νέα, Χανιά 2004.

Γρυντάκης Γιάννης, *Το Ρέθυμνο μεταξύ δυο επαναστάσεων (1890-1894)*, Ιστορητής, Αθήνα 2002.

Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990

Δημοτάκης Γεώργιος, *Χανιά. Στο πέρασμα του χρόνου*, Αθήνα 1969

Δούκα Μάρω, *Το δίκιο είναι ζορικό πολύ*, Πατάκης, Αθήνα 2010

Δώδος Δημοσθένης, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του Ελληνικού κράτους 1915-1936*, Σαββάλας, Αθήνα 2005

Εκθεσεις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεως Ωμοτιών εν Κρήτη, Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983

Ηλιάκης Λευτέρης Ι., *Η Αντίσταση στο Ν. Χανίων*, Χανιά 2003.

Humphrey Judith, «Εμμανουήλ Πετράκης. Η μαρτυρία για τη γενναιότητα του από τον Ιωσήφ Κονέν», μτφρ. Τίνα Λεντάρη, *Ελλωτία*, 3 (1994), 101-115.

Humphrey Judith, «Δυο μαρτυρίες από Χανιώτες Εβραίους οι οποίοι σώθηκαν στην Κατοχή», *Ελλωτία*, 4 (1995), 51-60.

Κάββος Γεώργιος, *Γερμανο-ιταλική Κατοχή και Αντίσταση Κρήτης 1941-1945*, Ηράκλειο 1991

Καζαντζάκης Νίκος, *Αναφορά στον Γκρέκο*, 3η έκδοση, εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα 1965.

Καζαντζάκης Νίκος, *Ο Καπετάν Μιχάλης (Ελευτερία ή Θάνατος)*, εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα 1981.

Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Κάλλια, *Ελληνικός Αλυτρωτισμός και Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1988.

Κανέλλης Ηλίας, «Οι Ταλιμπάν των Χανίων» <https://www.protagon.gr/epikairotita/ellada/oi-taliban-twn-xaniwn-1110000000>

Καραγιάννης Γιώργος Ν., *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα 2001

Κοκονάς Νίκος Αλ., *Η γερμανική Κατοχή στην Κρήτη. Στοιχεία από το αρχείο του Συντ/ρχη Χρ. Τζιφάκη. Ειδική αναφορά στη Ρεθεμνιώτικη Αντίσταση 1941-1944*, Ρέθυμνο 1989.

Κολλάρος Βασίλης, *Η μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου (1898-1933)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2022

Κούκουνας, Δημοσθένης, *Η Κρήτη υπό Κατοχή. Η Μάχη της Κρήτης και η Εθνική Αντίσταση. Κατοχή και δοσιλογισμός*, Μέτρον, Αθήνα 2009

Λάππα, Δάφνη, «Οι Εβραίοι στα Χανιά της Κρήτης, τέλη 19ου-αρχές 20ου αιώνα», *Αρχειοτάξιο*, 19 (2017), 123-140.

Μαυροσκούφης Δημήτρης, *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας: ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2005

Μόλχο Ρένα, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στο Μεσοπόλεμο και πώς η δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 82 (Ιούνιος 2003), 53-59.

Μουρέλλος Ι. Δ., *Η Μάχη της Κρήτης*, τύποις Μουρμελ, Ηράκλειο Κρήτης

Μυλωνάκης Στέφανος Δ., *Ο Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου (Κρήτης) Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης 1872-1948. Εκκλησία Κρήτης - Γερμανική Κατοχή 1941-1945*, τύποις Κ. Μαριδάκη, Χανιά 1948

Ναρ Λέων, *Οι Ισραηλίτες βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο*

- (1915-1936), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2011.
- Νικολακάκης Δημήτρης, «Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα μέσα από τις σελίδες του αθηναϊκού και κρητικού τύπου», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα. Πρακτικά Συμποσίου*, Ρέθυμνο 5-6 Δεκεμβρίου 2003, επιμέλεια Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 2007, 397-398.
- Νικολακάκης Μίνως Ζ., *Παλιά Χανιά*, Αθήνα 1961.
- Παπαγιαννάκης Ελευθέριος Ν., *Κρήτη. Η μεγάλη νύχτα. Ιούνιος 1941-Μάιος 1945*, Πιτσιλός, Αθήνα 1996
- Παπαμανουσάκης Στρατής Γ., *Το εργατικό ζήτημα στα Χανιά*, Αθήνα 1977
- Παπαμαστοράκης Μανώλης Γ., *Η εκτέλεση των 62 Μαρτύρων στο Γάζι από τους Ναζί στις 3 και 14 Ιουνίου 1942*, Σμυρνιωτάκης, Αθήνα 2013
- Παπαστρατής Θρασύβουλος Ορ. «Η Συναγωγή των Χανίων και τα δικαιώματα των πολιτών», *Χρονικά ΚΙΣΕ*, 164 (1999), 2,32.
- Παπαστρατής Θρασύβουλος Ορ. «Ευνομούμενη πολιτεία και ανεξίτηρησκία. Σκέψεις ύστερα από την πυρπόληση της Συναγωγής των Χανίων», *Οδός*, Καστοριά, φ. 532/04-03-2010, 13. Διαθέσιμο στο: http://www.odos-kastoria.gr/2010/03/blog-post_44.html
- Περάκης Μάνος, *Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-1889)*, Βιβλιόραμα -Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Ελ. Βενιζέλος, Αθήνα 2008.
- Πετρουλάκης Νικόλαος (επιμ.), «Τα γεγονότα μέσα από τα Αρχεία του Foreign Office και του Αγγλικού Ναυαρχείου» (Α΄ μέρος), *Χανιώτικα Νέα, Αφιέρωμα στην Επανάσταση του 1897*, τ. 6^ο (20/01/1998)
- Petroulaki – Solomoy Christina, Oral history interview to Anna Nomikou, 07 March 2016 March, United States Holocaust Memorial Museum <https://collections.ushmm.org/search/catalog/im533551>
- Pierron Bernard, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, μετάφραση Γιώργος Σαρατσιώτης, Πόλις, Αθήνα 2004.
- Πιτσάκης, Κωνσταντίνος Γ. «“ Η γαρ αδικία και συκοφαντία, καθ’ ου ανπραχθεί και τελεσθεί, αδικία εστί” (1568)», στο *Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο (4ος-19ος αι.)*, επιμέλεια Άννα Λαμπροπούλου – Κώστας Τσικνάκης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, 171-199
- Πολιουδάκης Μάρκος Ν, *Η Εθνική Αντίσταση κατά τη γερμανο-ιταλική κατοχή στην Κρήτη. 1η Ιουνίου 1941 έως 30 Ιουνίου 1945*, Ρέθυμνο 2002
- Σανουδάκης Αντώνης Κ., *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς. Ο αρχηγός της Εθνικής Αντίστασης Κρήτης. Τα Απομνημονεύματά του*, Κνωσός, Αθήνα 1979
- Σανουδάκης Αντώνης Κ., *Εκκλησία και Αντίσταση. Ο ρόλος της Εκκλησίας της Κρήτης στις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων σχέσεις*, Κνωσός, Αθήνα 1983
- Σπαντιδάκης Θρασύβουλος, «Το τραγικόν τέλος της εν Κρήτη Εβραϊκής παροικίας», *Κρητική Εστία*, 61 (1956), 12-13.
- Σπένγκλερ-Αξιοπούλου Μπάρμπαρα, «Αλληλεγγύη και βοήθεια προς τους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής: 1941-1944», στο *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, επιμέλεια Ρίκα Μπενβενίστε, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, 13-28.
- Σταυράκης Νικόλαος, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.τ.λ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890 (ανατύπωση Ν. Καραβία, Αθήνα 1978).
- Σταυρουλάκης Νίκος, «Η συναγωγή των Χανίων. Η συνύπαρξη με τους εμπρηστές δεν είναι πρόβλημα της συναγωγής, αλλά όλων των Χανίων», συνέντευξη στο Δημήτρη Αγγελίδη, *Εψιλον*, 984 (2010).
- Συγγελάκη Κατίνα, «Μέσα σε ένα εικοσιτετράωρο», *Εβραϊκή Εστία* (1/7/1947). Αναδημοσίευση στο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.
- Τσίβης Γιάννης Δημ., *Χανιά 1941-1945. Κατοχή και Αντίσταση*, 2^η έκδοση, Έρεισμα, Χανιά 2012
- Τσικνάκης, Κώστας Γ. «Οι Εβραίοι του Χάνδακα το 16^ο αιώνα», στο *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός. Επισημονικό Συμπόσιο*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, 225-249.
- Φλάννερν Εντουαρντ Χ., *Η αγωνία των Εβραίων. 2.300 χρόνια αντισημιτισμού*, μετάφραση Μιχάλης Κατρίτσης, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2006
- Φουράκης Γιάννης Π., *Σιωνιστικές Συνομοσπίες*, Γραμμή, Αθήνα 1977
- Φρόνιμος Ευάγγελος, «Η Κρήτη και οι Εβραίοι», *Κρητική Εστία*, 65 (1956), 11-15.
- Arendt Hanna, *Eichmann in Jerusalem. A Report of the Banality of Evil*, The Viking Press, New York 1963
- Humphrey Judith, “The Jews of Crete under Occupation 1941-1944. A Brief Chronicle of their Life and Death and a Jewish Soldier’s Eye-witness Account of the Community”, *The Jews of Crete II. Selected articles and essays. The Jews of Hania: 1900-1944*, Ets Hayyim Synagogue, Χανιά 2002, 17-25.
- Matsas Michael, *The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War*, Pella, Νέα Υόρκη 1997.
- Rivlin Bracha, “Rabbi Evlagon and Cretan Jewry” στο *The Jews of Crete III. Selected articles and essays. Rabbi Avraham Evlagon, Constantinople 1846 – Hania 1933*, επιμέλεια Nicholas Stavroulakis, Ets Hayyim Synagogue, Χανιά 2003, 19-44.
- Stavroulakis Nicholas P. και Timothy J. DeVinney, *Jewish sites and Synagogues in Greece*, Talos Press, Αθήνα 1993.
- Taranto Yaakov, “The Wine of Rekach – The History of Antisemitism and the Blood Libels”, μετάφραση R. Daykin, στο *The Jews of Crete III. Selected articles and essays. Rabbi Avraham Evlagon, Constantinople 1846 – Hania 1933*, επιμέλεια Nicholas Stavroulakis, Ets Hayyim Synagogue, Χανιά 2003, 45-74.

* Ο Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής είναι νομικός, ΜΑ Δημόσιας Ιστορίας και συγγραφέας πολλών βιβλίων με θέμα την ιστορία του Ελληνικού Εβραϊσμού.

Π Ρ Ο Σ Ω Π Α Τ Ο Υ Ε Λ Λ Η Ν Ι Κ Ο Υ Ε Β Ρ Α Ϊ Σ Μ Ο Υ

>> ΒΙΚΤΩΡ ΣΟΛ. ΒΕΝΟΥΖΙΟΥ

«Ενθυμούμενος το παρελθόν
οραματίζομαι το μέλλον
Πτυχές ενός πολυτάραχου
και καλότυχου βίου»

Μία από τις σημαίνουσες προσωπικότητες του Ελληνικού Εβραϊσμού, ο Βίκτωρ Σολ. Βενουζίου, μάς παραδίδει την παρακαταθήκη του μέσα από την κυκλοφορία της αυτοβιογραφίας του με τον γεμάτο νοήματα τίτλο «Ενθυμούμενος το παρελθόν οραματίζομαι το μέλλον – Πτυχές ενός πολυτάραχου και καλότυχου βίου» (εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 2022).

Η οικογενειακή του ιστορία πολύπαθη, ανεμοδαρμένη, γεμάτη δυσκολίες και προκλήσεις αλλά καλότυχη, όπως μας πληροφορεί ο αισιόδοξος τίτλος του βιβλίου, που περικλείει την ψυχική δύναμη των ανθρώπων της γενιάς του που -έχοντας περάσει από την Κατοχή και τον διωγμό, έχοντας αρχίσει τη ζωή τους από το μηδέν ξανά και ξανά, δεν γκρινιάζουν και δεν αγανακτούν αλλά δουλεύουν με μεράκι για να την ξαναχτίσουν, θεωρώντας παράλληλα χρέος ιερό τη βοήθεια προς τον συνάνθρωπο και το κοινό καλό.

Ο Βίκτωρ Βενουζίου, έχοντας ζήσει τα σημαντικότερα γεγονότα του 20ού αιώνα, στιγματίστηκε και

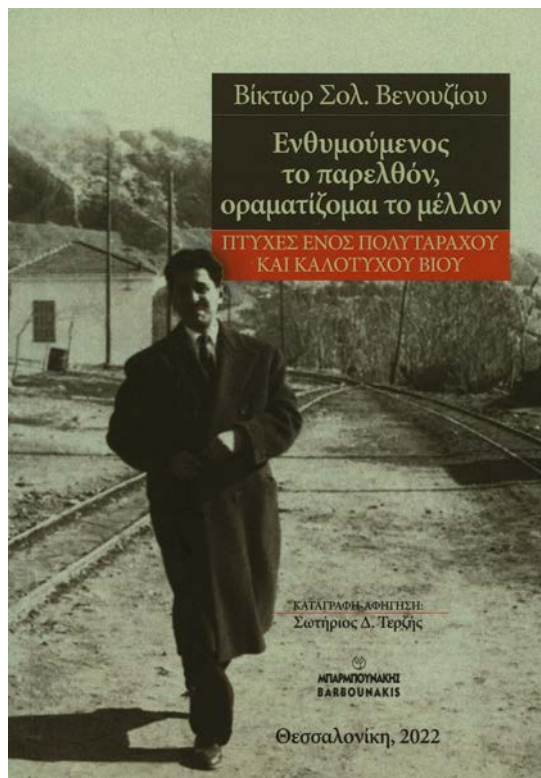
χαλυβδώθηκε από αυτά, και τελικά χάραξε την πορεία του αψηφώντας κινδύνους και καταρρίπτοντας στερεότυπα. Πέρα από την προσωπική ανέλιξη, ο Β. Βενουζίου σφράγισε με τα έργα του την προσπάθεια της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης της ελληνοεβραϊκής κοινότητας.

Σήμερα, θεωρώντας την ηλικία του μόνον έναν αριθμό, κάνει την αποτίμησή του, συνεχίζει να προσφέρει, συνεχίζει να 'οραματίζεται το μέλλον' και κλείνει την εισαγωγή του βιβλίου του γράφοντας «Σε ευ-

χαριστώ Ζωή γιατί μου χάρισες τη δυνατότητα να εργάζομαι και να δημιουργώ».

Το βιβλίο περιλαμβάνει, επίσης, πλούσια φωτογραφικά ντοκουμέντα από το προσωπικό αρχείο του Β. Βενουζίου, που ζωντανεύουν την πολύπλευρη δράση του και τη γεμάτη ζωή του.

Ο ιστορικός Σωτήρης Τερζής, που υπογράφει τα κείμενα του βιβλίου, έχει κάνει μια εξαιρετική δουλειά στη μεταφορά του πηγαίου ύφους του Β. Βενουζίου, γεγονός που μαρτυρά τη μακρά πορεία της συνεργασίας και της φιλί-

ας που συνδέει τους δύο άντρες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σ. Τερζής στο προλογικό του σημείωμα: «Το βιβλίο απηχεί τη δύναμη της θέλησης ενός ανθρώπου που ήταν πάντα μπροστά από την εποχή του.... και ταυτόχρονα αποτυπώνει τις αγωνίες, τις αναζητήσεις και το όραμα των Εβραίων της Ελλάδας».

Από την πλευρά του ο Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του ΑΠΘ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, προλογίζοντας το βιβλίο αναφέρει: «Ελάχιστοι άνθρωποι 'παντρεύονται' με την Ιστορία κατά τέτοιο τρόπο και ο Βίκτωρ Βενουζίου είναι ένας από τους λίγους, τυχερούς, ευλογημένους ανθρώπους».

Βίος και προσφορά

Γεννημένος το 1929 στη Λάρισα, και μεγαλωμένος στην Καρδίτσα, παιδί ακόμα έζησε την Κατοχή κι έκανε τις δικές του, μικρές αλλά και μεγαλύτερες, πράξεις αντίστασης ενάντια στους Γερμανούς. Προδόθηκε, κρύφτηκε, κινδύνεψε, τόλμησε, νιώθοντας ότι έχει πάντα την τύχη με το μέρος του.

Η οικογένεια περιπλανήθηκε στη διάρκεια της Κατοχής μέχρι τη στιγμή που βρήκε καταφύγιο στο χωριό Μαστρογιάννη (Αμάραντος). Εκεί οι 350 κάτοικοι του χωριού έκρυψαν όχι μόνο τον Βίκτωρα και την οικογένεια Βενουζίου αλλά συνολικά 82 Εβραίους, μεταξύ των οποίων 62 Εβραίοι της Καρδίτσας και

Μνημείο Ευγνωμοσύνης και Αναγνώρισης Αμαράντου (Μαστρογιάννη) Καρδίτσας.

20 Εβραίοι από τις κοινότητες των Τρικάλων, του Βόλου και της Θεσσαλονίκης. Η ευγνωμοσύνη παντοτινή: «Οι σκέψεις, τα λόγια και τα έργα μου δεν αρκούν για να αποτίσω τον προσήκοντα φόρο τιμής στις ηρωικές ψυχές τους. Προσεύχομαι να τους αποδώσει ο Θεός τη μέγιστη ανταμοιβή Του», γράφει χαρακτηριστικά ο Β. Βενουζίου, ο οποίος δώρισε στον Δήμο Αμαράντου το Μνημείο Ευγνωμοσύνης και Αναγνώρισης που με πρωτοβουλία του ανεγέρθηκε, το 2017, στην πλατεία του χωριού.

Μεταπολεμικά ακολούθησαν οι σπουδές του Β. Βενουζίου στο Μικρό Πολυτεχνείο, απ' όπου το 1952 πήρε το πτυχίο του Μηχανικού και αργότερα η στρατιωτική θητεία ως αξιωματικός. Η ανασυγκρότηση της αγαπημένης του εβραϊκής κοινότητας της Καρδίτσας αποτέλεσε το «βάπτισμα του πυρός» για την ενασχόλησή του με τα κοινά του Ελληνικού Εβραϊσμού και διετέλεσε Αντιπρόεδρος της από το 1954 έως το 1963.

Ο Βίκτωρ Βενουζίου τσολιάς, 1946.

Η έναρξη της επαγγελματικής σταδιοδρομίας άρχισε με θέση στο Υπουργείο Γεωργίας και στον Δήμο Καρδίτσας. Όμως ο Βίκτωρ Βενουζίου δεν θέλησε ποτέ τη σιγουριά του δημοσίου. Μπήκε στην αρένα των μηχανολογικών εργολαβιών και στη συνέχεια ακολούθησε τις ιδέες του «στα μονοπάτια της καινοτομίας», ιδρύοντας εταιρεία παραγωγής και διάθεσης έτοιμου σκυροδέματος κατά την εποχή της τεχνολογικής

και πολεοδομικής ανάπτυξης της χώρας.

Παράλληλα συνεχίστηκε και η προσφορά του στον Εβραϊσμό. Στην Ι.Κ. Θεσσαλονίκης διετέλεσε Γεν. Γραμματέας από το 1967 έως το 1992 και από το 1976 έως το 1992 Ειδικός Γραμματέας του φιλανθρωπικού ιδρύματος «Χαΐμ Κόβο». Από το 1975 έως το 1985 διετέλεσε μέλος του Δ.Σ. του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου. Επίσης, θήτευσε στη διοίκηση της Ισραηλιτική Κοινότητας Καβάλας ως Γεν. Γραμματέας, από το 1983 έως το 2003, και στη συνέχεια ως Πρόεδρος της από το 2003 έως το 2014.

Η πρόσφορά του εκτείνεται σε πολλά επίπεδα, πέραν των διοικητικών θεμάτων, όπως πολλά είναι και τα ενδιαφέροντά του. Γι' αυτό και ο Βίκτωρ Βενουζίου έχει συνδέσει το όνομά του με σημαντικά μεταπολεμικά έργα όπως: με την ίδρυση του εβραϊκού σχολείου της Θεσσαλονίκης, την ανέγερση των Μνημείων Ολοκαυτώματος στη Δράμα, την Καβάλα (δωρεές του) και στο Διδυμότειχο, με την έκδοση τόμων αποτύπωσης των ταφικών μνημείων των εβραϊκών νεκροταφείων της Καβάλας, της Λάρισας, και των Τρικάλων (ταξινόμηση, καταγραφή, φωτογράφιση και μετάφραση των επιτύμβιων επιγραφών). Στις πολλές μελέτες και τα πονήματά του περιλαμβάνεται «Ο Θησαυρός των Χρονικών», αναλυτική καταγραφή των περιεχομένων του περιοδικού «Χρονικά», και η επιμέλεια και χορηγία των εκδόσεων «Ντοκουμέντα» του Νατάν Γκρίμπεργκ -χρονικό σύλληψης και εξόντωσης των εβραίων της Αν. Μακεδονίας και Θράκης από τις Βουλγαρικές Αρχές Κατοχής, βασισμένο σε Βουλγαρικές αρχειακές πηγές- και «Λευκός Πύργος» του Γιουσέφ Πίγχα Ουζιέλ -έργο που πρωτοκυκλοφόρησε στο Ισραήλ το 1929 για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, και πολλές ακόμη εκδόσεις-αφιέρωματα στον Αμάραντο, στις Ισραηλιτικές Κοινότητες Τρικάλων – Καρδίτσας, κ.ά.

Η βιογραφία του Β. Βενουζίου κλείνει με λόγια που αποπνέουν τη σοφία του ανθρώπου που έχει ολοκληρώσει τον

Απονομή τιμητικής πλακέτας από το Κ.Ι.Σ.Ε.

απολογισμό του και δείχνουν το τί σημαίνει για εκείνον, η έκδοση αυτής της κατάθεσης ψυχής: «*Η εβραϊκή παράδοση μας προτρέπει να θυμόμαστε τον άνθρωπο που φεύγει από τη ζωή, αλλά ταυτόχρονα να ενδιαφερόμαστε για το όνομα που αφήνει πίσω του. Εμφορούμενος, λοιπόν, από τα ιδεολογικά αυτά κληροδοτήματα των προγόνων μου, συναισθάνομαι τη βαρύτητα της ευθύνης να φανώ αντάξιος συνεχιστής του ονόματος των γονιών μου και να μην αποδειχθεί η παρουσία μου σε αυτόν τον κόσμο ανάξια μνήμης.*»

Στο Μνημείο Ολοκαυτώματος της Καβάλας.

ΤΟ ΒΡΑΧΙΟΛΙ ΤΗΣ ΦΩΤΙΑΣ

Η ιστορία, το βιβλίο, η τηλεοπτική σειρά και το “χρέος” της Βεατρίκης Σαΐας - Μαγρίζου

«Πατέρα, μην κλαις. Πατέρα, προσπάθησε να ξεχάσεις...». «Η λησμονιά πονάει περισσότερο από τη θύμηση, παιδί μου». «Πατέρα δεν θα ξεχάσω ποτέ...». Η υπόσχεση αυτή που έδωσε η Βεατρίκη Σαΐας – Μαγρίζου στον πατέρα της Ιωσήφ, όταν της εξιστόρησε με κάθε λεπτομέρεια την πορεία της ζωής του, την κόλαση που βίωσε ως όμηρος στα στρατόπεδα του Γ' Ράιχ αλλά και ως πειραματόζωο στα χέρια του διαβόητου γιατρού Γιόζεφ Μένγκελε, έγινε βιβλίο. Και το βιβλίο έμελλε, χρόνια μετά, να πάρει τον δρόμο για τη μικρή οθόνη.

Στο «Βραχιόλι της Φωτιάς» (εκδ. Καστανιώτης), η Βεατρίκη Σαΐας – Μαγρίζου περιγράφει το δραματικό οδοιπορικό μιας εβραϊκής οικογένειας στις ζοφερές στιγμές του εικοστού αιώνα, σε ένα μυθιστόρημα όπου τα αληθινά γεγονότα ενώνονται δεξιοτεχνικά με τη μυθοπλασία γεννώντας μια συγκλονιστική ιστορία για όσους πέρασαν μέσα από τις φλόγες και κατάφεραν να βγουν ζωντανοί και να σταθούν και πάλι στα πόδια τους.

Αυτή την ιστορία ξεχώρισε η ΕΡΤ και την μετέφερε φέτος στη μικρή οθόνη, με τη νέα δραματική σειρά εποχής «Το βραχιόλι της φωτιάς», βασισμένη στο ομότιτλο βιβλίο της Βεατρίκης Σαΐας-Μαγρίζου, με τη σκηνοθετική σφραγίδα του Γιώργου Γκικαπέππα και την ευαίσθητη ματιά των Νίκου Απειρανθίτη και Σοφίας Σωτηρίου, που έγραψαν το σενάριο.

«Έγραψα την ιστορία μιας οικογένειας που έχει χαρές, λύπες, που ζούσε όπως όλοι οι άνθρωποι», εξηγούσε λίγο μετά τη προβολή του πρώτου επεισοδίου -που έγινε στη Θεσσα-

Η Βεατρίκη Σαΐας - Μαγρίζου

λονίκη, στη ΔΕΘ στις 16.1.2023- με έκδηλη τη συγκίνηση στο πρόσωπο και τη φωνή, η Βεατρίκη Σαΐας-Μαγρίζου, στρέφοντας το βλέμμα της προς το κοινό, ανάμεσα στο οποίο ξεχώριζε η μορφή της μητέρας της, που δεν θα μπορούσε άλλωστε να λείψει απ' αυτή τη συγκινησιακά φορτισμένη για όλη την οικογένεια βραδιά.

«Ο πατέρας μου, μού διηγήθηκε την ιστορία του μέσα από πολύ πόνο και κλάμα. Δεν μιλούσε τα πρώτα χρόνια. Κάποια στιγμή, όταν έγραψα το πρώτο μου βιβλίο, με φώναξε στη Θεσσαλονίκη από τη Λάρισα όπου μένω και μου είπε: “τώρα έλα να στα πω για να τα γράψεις”. Και τότε μου τα είπε για πρώτη φορά όλα. Τον άκουγα με σφιγμένο στομάχι, με σφιγμένο λαιμό.

Κλαίγαμε, αγκαλιαζόμασταν, αλλά μου τα είπε όλα κι εγώ του υποσχέθηκα ότι θα τα γράψω. Λίγες μέρες αργότερα πέθανε ο μπαμπάς μου κι εγώ έγραψα αυτό το βιβλίο γιατί του υποσχέθηκα ότι θα το κάνω», έλεγε η συγγραφέας, ευχαριστώντας την ΕΡΤ που αγάπησε τους ήρωες και τους αγκάλιασε κι εκφράζοντας

την επιθυμία, «μέσα από το βιβλίο, μέσα από τη σειρά, οι άνθρωποι να κάνουν ένα ταξίδι στις αλήθειες και στις μνήμες που οφείλουμε να έχουμε».

Ο πατέρας της Βεατρίκης Σαΐας-Μαγρίζου ήταν μόλις 16 ετών, όταν οδηγήθηκε μαζί με την οικογένειά του, μια οικογένεια Σεφαραδιτών Εβραίων από τη Θεσσαλονίκη, στα στρατόπεδα-κολαστήρια του Γ' Ράιχ. «Ήταν πειραματόζωο στα χέρια του Μένγκελε, ο οποίος και τον υπέβαλε σε εγχείρηση σκληροκοιτίδας χωρίς νάρκωση (σ.σ. με αυτή τη σκηνή αρχίζει και το πρώτο επεισόδιο). Παραδίπλα έβλεπε να γίνονται άλλες επεμβάσεις, πιο δύσκολες, ακόμα και σε παιδιά. Εκεί έβλεπαν ο ένας τον άλλον να πεθαίνει...

Ο μπαμπάς μου άντεξε και γύρισε δυόμισι χρόνια μετά σε μια Θεσσαλονίκη ερειπωμένη από φίλους και συγγενείς. Άντεξε και έκανε οικογένεια κουβαλώντας, ωστόσο, το βάρος της μνήμης αλλά και μια πολύ εύθραυστη υγεία», εξιστορούσε στο ΑΠΕ-ΜΠΕ, λίγο νωρίτερα, η συγγραφέας που θυμάται έντονα την αγωνία του πατέρα της να μην περάσει η θηριωδία του Ολοκαυτώματος στη λήθη.

«Εγώ δεν φοβάμαι να πεθάνω. Φοβάμαι που ενώ ζω, υπάρχουν άνθρωποι που αμφισβητούν το Ολοκαύτωμα. Φαντάσου να πεθάνω...», έλεγε στην κόρη του κι αυτή του υποσχέθηκε, να μην αφήσει τους επιζώντες του Ολοκαυτώματος να βιώσουν έναν δεύτερο θάνατο.

Η ιστορία που μεταδόθηκε μέσα από την πλατφόρμα ERTFLIX και στη συνέχεια στη μικρή οθόνη μέσα από τη συχνότητα της ΕΡΤ, γυρίζει τον χρόνο στο 1917 και τη μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, που αναγκάζει την οικογένεια του Εβραίου επιχειρηματία Μωύς Κοέν (Νίκος Ψαρράς) να αναζητήσει καταφύγιο σε έναν τσιγγάνικο καταυλισμό. Εκεί, η σύζυγός του, Μπενούτα (Ελισάβετ Μουτάφη), φέρνει στον κόσμο τον Ιωσήφ (Χρήστος Λούλης και Δημήτρης Αριανούτσος σε νεαρή ηλικία), ένα παιδί γεννημένο κυριολεκτικά μέσα στη φωτιά.

Η ιστορία της φωτιάς, που άλλοτε δημιουργεί και άλλοτε καταστρέφει, δείχνει να ακολουθεί τον Ιωσήφ σε όλη του τη ζωή. Η οικογένειά του ζει

τον εμπρησμό του Κάμπελ, τη χρεοκοπία του πατέρα και τη φυγή της μεγάλης του αδελφής, Ζακλίν (Νεφέλη Κουρή) από το σπίτι, προκειμένου να ζήσει τον απαγορευμένο έρωτά της με τον χριστιανό Κωνσταντίνο (Σπύρος Σταμούλης).

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος «καίει» όσα ο Ιωσήφ γνώριζε μέχρι τότε, με τραγική κατάληξη τη μεταφορά της οικογένειας στο κολαστήριο του Άουσβιτς. Κι όμως, μέσα απ' όλα αυτά, υπάρχει ένα υλικό που αντέχει ακόμα. Που καμιά φωτιά δεν καταφέρνει να το λιώσει, αλλά αντίθετα το κάνει ακόμα πιο δυνατό.

Μιλώντας στο ΑΠΕ-ΜΠΕ, η συγγραφέας του βιβλίου εξήγησε πως ενέπλεξε τους τσιγγάνους με μια μυθιστορηματική πλοκή στην ιστορία καθώς κατάλαβε, ύστερα από μια προσωπική εμπειρία που είχε, πως «όταν γνωρίζεις μια άγνωστη μειονότητα, κάτι άγνωστο για σένα, δεν το φοβάσαι. Το αντιμετωπίζεις αλλιώς».

Είχε πέσει στα χέρια της ένα λεύκωμα μεταπτυχιακών φοιτητριών, με τον τίτλο «Οι Τσιγγάνες» που την έκαναν να πλησιάσει μια οικογένεια τσιγγάνων στη Νέα Σμύρνη και να τους γνωρίσει. Αυτοί της άνοιξαν το σπίτι τους και την έκαναν να καταρρίψει κάθε προκατάληψη που μπορεί να έχει κάποιος για τη συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων. «Ήταν τότε που ήξερα τι ήθελα να γράψω», εξήγησε, επισημαίνοντας πως μέσα από το βιβλίο της ήθελε να γνωρίσουν οι αναγνώστες τους Εβραίους της Ελλάδας, «Έλληνες μέχρι το κόκαλο», όπως χαρακτηριστικά τόνισε, αλλά και να εκπληρώσει την υπόσχεση στον πατέρα της και σε όλα τα θύματα του Ολοκαυτώματος ότι «η μνήμη τους δεν θα ξεχαστεί».

(Απόσπασμα από την ιστοσελίδα newsit.gr, 17.1.2023)

Φωτογραφία της ανατολικής όψης της συναγωγής στην Ξάνθη, τον Αύγουστο 1993, πριν την κατεδάφισή της.
(Φωτογραφία: Ηλίας Μεσσίνας, Ιστορικό και Αρχιτεκτονικό Αρχείο Η. Μεσσίνια των Συναγωγών της Ελλάδας)

Αναπαράσταση της δυτικής όψης της συναγωγής στην Ξάνθη (2006).
(Ηλίας Μεσσίνας Αρχιτέκτονας, Ιστορικό και Αρχιτεκτονικό Αρχείο Η. Μεσσίνια των Συναγωγών της Ελλάδας)

ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΩΝ ΣΥΝΑΓΩΓΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

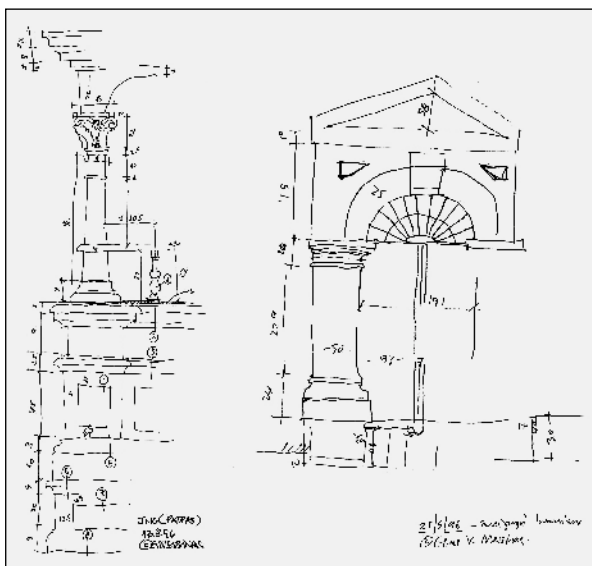
ΔΩΡΕΑ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΜΕΣΣΙΝΑ ΣΤΟ ΚΙΣΕ

Ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο 2023 η παράδοση ψηφιακού αντιγράφου (facsimile) του αρχείου έρευνας της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών και εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδος του αρχιτέκτονα Δρ. Ηλία Μεσσίνια προς το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος.

Ψηφιακό αντίγραφο του αρχειακού υλικού έρευνας, που ξεκίνησε πριν από 30 χρόνια, παραδόθηκε προς το ΚΙΣΕ για τη διατήρηση της μνήμης και της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του Ελληνικού Εβραϊσμού, στη μνήμη του Χαΐμ-Βίκτωρα Μεσσίνια και της Σύλβιας Μεσσίνια, το γένος Νεγρίν από τα Ιωάννινα, στη μνήμη του Ηλία Νεγρίν και της Ευτυχίας Νεγρίν, το γένος Φόρνη από τη Χαλκίδα, και στη μνήμη του Μάρκου (Σαμπεθαΐ Μερκάδο) Μεσσίνια και της Μαλβίνας Μεσσίνια, το γένος Γκανή από τη Ζάκυνθο.

Η εκτενής έρευνα πάνω στις συναγωγές της Ελλάδος ξεκίνησε από τον Ηλία Μεσσίνια το

1993 και περιελάμβανε, εκτός από επιτόπου τεκμηρίωση και αποτυπώσεις όλων των συναγωγών της Ελλάδος – κάποιες από τις οποίες δεν υπάρχουν πια – και εκτενή έρευνα σε δεκάδες αρχεία σε όλο τον κόσμο. Μεταξύ αυτών, του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, του Κεντρικού Αρχείου του Εβραϊκού Λαού στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, το φωτογραφικό αρχείο Roget-Viollet στο Παρίσι, το αρχείο και βιβλιοθήκη Wiener στο Λονδίνο και άλλα.

Σκαριφήματα αποτυπώσεων από το βήμα της συναγωγής της Πάτρας στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος (1996) και της πόλης της συναγωγής Κάαλ Καντός Γιασάν στα Ιωάννινα (1995).

(Ηλίας Μεσσίνας Αρχιτέκτονας, Ιστορικό και Αρχιτεκτονικό Αρχείο Η. Μεσσίνια των Συναγωγών της Ελλάδας)

Το αρχείο περιλαμβάνει σπάνια στοιχεία, όπως αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις και αναπαραστάσεις συναγωγών που δεν υπάρχουν πια. Παραδείγματος χάριν, της συναγωγής και της εβραϊκής λέσχης της Ξάνθης, της συναγωγής Μπεθ Ελ της Κομοτηνής, της συναγωγής του Διδυμοτείχου, της συναγωγής της Αλεξανδρούπολης, της συναγωγής Μπεθ Σαούλ της Θεσσαλονίκης, της συναγωγής της Πάτρας και της εβραϊκής λέσχης της Κα-

Φωτογραφία του εσωτερικού της συναγωγής Μπεθ Ελ στην Κομοτηνή τον Αύγουστο 1993, μετά την κατάρρευση της στέγης της και πριν κατεδαφιστεί.

(Φωτογραφία: Ηλίας Μεσσίνας, Ιστορικό και Αρχιτεκτονικό Αρχείο Η. Μεσσίνας των Συναγωγών της Ελλάδας)

Αναπαράσταση της βορεινής όψης της συναγωγής Μπεθ Ελ στην Κομοτηνή (2006)

(Ηλίας Μεσσίνας Αρχιτέκτονας, Ιστορικό και Αρχιτεκτονικό Αρχείο Η. Μεσσίνας των Συναγωγών της Ελλάδας)

βάλας, στην οποία μεταπολεμικά λειτούργησε συναγωγή και η οποία κατεδαφίστηκε πρόσφατα.

Το αρχείο εμπλουτίστηκε από την έρευνα για το διδακτορικό δίπλωμα του Ηλία Μεσσίνας στο ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας, που ολοκληρώθηκε το 1999 με επιβλέποντα Καθηγητή τον Γιώργο Σαρηγιάννη. Στη συνέχεια δημοσιεύθηκε εκτενώς. Το αρχείο επίσης εμπλουτίστηκε από μεταγενέστερες επισκέψεις του Ηλία Μεσσίνας σε εβραϊκές τοποθεσίες σε όλη την Ελλάδα και από την έρευνά του για την αρχιτεκτονική αναστήλωση ιστορικών συναγωγών που ανέλαβε με συνεργάτες από το 2016 μέχρι σήμερα. Μεταξύ αυτών, των συναγωγών Μοναστηριωτών και Γιαντ Λεζικαρόν στη Θεσσαλονίκη, της συναγωγής Γιαβανίμ στα Τρίκαλα, της συναγωγής Κάαλ Σαλώμ στην Κω και της αρχαίας ρωμανιώτικης συναγωγής της Αίγινας.

Το πλούσιο υλικό του αρχείου έχει δημοσιευθεί σε βιβλία του Ηλία Μεσσίνας, με πιο πρόσφατες τις εκδόσεις «Η Συναγωγή» από τις Εκδόσεις Ινφογνώμων (2022) και «Το Συναγώι» (Ινφογνώμων 2023). Το ψηφιακό αρχείο της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Ελλάδος, αποτελεί ήδη μέρος της συλλογής ιδρυμάτων στην Ελλάδα, τις ΗΠΑ και το Ισραήλ. Μεταξύ αυτών, το Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ - Κέντρο Εβραϊκής Τέχνης, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, το Εβραϊκό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, το Μουσείο Kehila Kedosha Janina και το Πανεπιστήμιο Stanford. Η πλούσια έρευνα και το αρχείο των συναγωγών της Ελλάδος του Ηλία Μεσσίνας, θα εμπλουτίσει και το

Αρχαιολογικό Κτηματολόγιο του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού. Χάρis στην έρευνα και τεκμηρίωσή του, θα συμπεριληφθούν τα εβραϊκά μνημεία του ελλαδικού χώρου, ως αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ιστορίας του τόπου.

Το ψηφιακό αρχείο αποτελείται από δύο βασικά μέρη:

1. Περίπου 200 ψηφιακά σχέδια αποτύπωσης, τεκμηρίωσης και αναπαράστασης 22 συναγωγών σε 19 πόλεις σε όλη την Ελλάδα.
2. Περίπου 1.500 ψηφιακές φωτογραφίες από 22 πόλεις της Ελλάδος με τις εβραϊκές τοποθεσίες – συναγωγές, νεκροταφεία, από το 1993 μέχρι σήμερα.

Το αρχείο επίσης, εμπλουτίζεται με τη διδακτορική έρευνα του Ηλία Μεσσίνας στο ΕΜΠ με θέμα τις συναγωγές της Ελλάδος (προσβάσιμη από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης) και από ένα αντίγραφο από τις τελευταίες εκδόσεις του Ηλία Μεσσίνας για τις συναγωγές της Ελλάδος, μεταξύ αυτών ‘The Synagogues of Greece: A Study of Synagogues in Macedonia and Trace: With Architectural Drawings of all Synagogues of Greece’ με πρόλογο του Samuel D. Gruber (ISBN: 979-8-8069-0288-8, paperback) και ‘The Synagogue of Veroia / Η Συναγωγή της Βέροιας με πρόλογο του Samuel D. Gruber (ISBN: 979-884-6836-06-8).

Το ψηφιακό υλικό του αρχείου του Ηλία Μεσσίνας εμπλουτίζει το πλούσιο αρχείο του ΚΙΣΕ, και ιδιαίτερα τον τομέα της ιστορίας και αρχιτεκτονικής των συναγωγών της Ελλάδος.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΟΛΧΟ

Η Κοινοτοπία του Καλού.

Ένα εβραϊόπουλο στην Ελλάδα της Κατοχής

Πρόλογος της Katherine E. Fleming

Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, Νοέμβριος 2022

Στο πιο προσωπικό κείμενο της μακράς πορείας του, ο Καθηγητής ευρωπαϊκής ιστορίας Αντώνης Μόλχο εξιστορεί τις περιπέτειες που έζησε από τα τέσσερα μέχρι τα έξι του, όταν οι γονείς του, με αξιομνημόνευτη αυτοθυσία, τον διέσωσαν από τα εγκληματικά σχέδια των Γερμανών κατακτητών. Μιλά για τη βοήθεια που αυτός και η οικογένειά του έλαβαν από καθημερινούς ανθρώπους, οι οποίοι, ρισκάροντας την ίδια τους τη ζωή, τους προστάτησαν. Ο τίτλος του βιβλίου, εμπνευσμένος από το διάσημο κείμενο της Hannah Arendt, αποτίει φόρο τιμής στους σιωπηλούς αυτούς ήρωες, στη σεμνότητα και στην αυταπάρνησή τους.

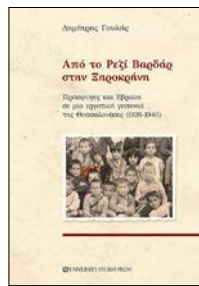
Ανασκαλεύοντας τα

κοιτάσματα της προσωπικής του μνήμης, ο συγγραφέας έρχεται διαρκώς αντιμέτωπος με εναγώνια ερωτήματα: Τι θυμόμαστε; Πώς θυμόμαστε; Τίνος είναι τελικά οι μνήμες μας; Υπάρχει άραγε ένας μοναδικός και αναλλοίωτος εαυτός τον οποίο κουβαλάμε μέσα μας από τα παιδικά χρόνια μέχρι τα γηρατειά μας;

Ταυτόχρονα, ο Αντώνης Μόλχο επαναθέτει το ζήτημα της ταυτότητας των Θεσσαλονικιών εβραίων, πριν και αμέσως μετά την Κατοχή. Σε ποιο βαθμό οι εβραίοι θεωρούσαν (ή μπορούσαν να θεωρήσουν) τους εαυτούς τους Έλληνες; Πώς κατόρθωσε ο ίδιος να συμφιλιωθεί με τις επώδυνες μνήμες; Στην περίπτωση του, η συνειδητοποίηση του τραύματος του Ολοκαυτώματος τον βοήθησε και τον βοηθά να καταλάβει την πορεία της ζωής του. (Από την έκδοση).

«Χρονικό; Απομνημόνευμα; Ιστορία; Όπως και να δοκιμάσει κανείς να ονομάσει το βιβλίο του Αντώνη Μόλχο, πιστεύω ότι θα το αδικήσει. Ο Μόλχο, σπουδαίος ιστορικός, παίζει με όλες τις δυνατότητες που του προσφέρει η γραφή, για να μας δώσει ένα αφήγημα εξαιρετικά συναρπαστικό, όσο και διδακτικό για τις σχέσεις ανάμεσα στη μνήμη και στην ιστορία. Και κυρίως

για το τι σημαίνει να είσαι εβραϊόπουλο στη Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του 1940». (Κώστας Κωστής)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΟΥΛΑΣ

Από το Ρεζί Βαρδάρ στην Ξηροκρήνη.

Πρόσφυγες και Εβραίοι σε μια εργατική γειτονιά της Θεσσαλονίκης (1926-1940)

University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2022

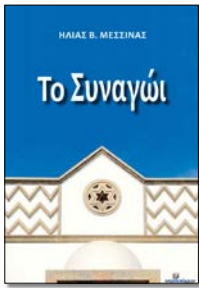
Το βιβλίο διερευνά κατ' αρχάς τα αρχεία ενός σχολείου της Θεσσαλονίκης και αφορά την περίοδο του μεσοπολέμου. Τότε κατέφθασαν στο Ρεζί Βαρδάρ και την Ξηροκρήνη οι πρόσφυγες, προσδίδοντας νέα ταυτότητα στον χαρακτήρα της περιοχής που κυρίως κατοικούνταν από Εβραίους.

Η μελέτη –προϊόν μεταδιδακτορικής έρευνας– επικεντρώθηκε αρχικά στα γενικότερα χωροταξικά και κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά της περιοχής, από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930, επιχειρώντας την ανασύσταση του το-

πίου εκείνης της εποχής. Παράλληλα, καλύπτει αρκετά ερευνητικά κενά, διευρύνοντας τις θεματικές που παραμένουν, ακόμη και σήμερα, συσκοτισμένες και εν πολλοίς ξεχασμένες, προσεγγίζοντας τα γεγονότα και μέσα από την οπτική της μικροϊστορίας.

Στο πρώτο μέρος ερευνάται το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο και η τοπογραφία της περιοχής κατά την χρονική περίοδο που εξετάζεται. Στο δεύτερο μέρος, μελετάται το εκπαιδευτικό τοπίο της εποχής, όπως αποτυπώνεται σε ποικίλες πηγές και στο αρχείο του σχολείου. Τέλος, στο τρίτο μέρος, παρουσιάζονται οι διδακτικές παρεμβάσεις που υλοποιήθηκαν ως εφαρμογή της μελέτης του παραπάνω αρχειακού υλικού, οι οποίες δεν περιορίζονται στο μάθημα και τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, αλλά απλώνονται τόσο σε προσεγγίσεις μουσειακής εκπαίδευσης και διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος, όσο και στο γλωσσικό μάθημα και τη διδασκαλία συγκεκριμένων κειμενικών ειδών, έως τα όρια της λογοτεχνίας και της δημιουργικής γραφής.

Ο συγγραφέας Δημήτρης Γουλής είναι επίκουρος Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΑΠΘ.

ΗΛΙΑΣ ΜΕΣΣΙΝΑΣ

Το Συναγώι

Εκδόσεις Ινφογνώμων,
Αθήνα 2023

Κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Ινφογνώμων το βιβλίο «Το Συναγώι» του αρχιτέκτονα Ηλία Μεσσίνα.

Στην επέτειο των ογδόντα χρόνων από τον εκτοπισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γερμανική Κατοχή και των Εβραίων της Βουλγαροκρατούμενης Θράκης, το βιβλίο συνεχίζει το οδοιπορικό του πρώτου βιβλίου «Η Συναγωγή» (Ινφογνώμων, 2022). Ανακαλύπτει νέα μονοπάτια και ιστορίες που οδηγούν από την Ιερουσαλήμ, στα ίχνη των εβραϊκών κοινοτήτων, των εβραϊκών συνοικιών, στις συναγωγές και τα νεκροταφεία στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τα Τρίκαλα, τα Ιωάννινα, τη Λάρισα, την Κω, την Άρτα, την Πρέβεζα, την Καστοριά, τη Βέροια, την Ξάνθη, την Κομοτηνή και το Διδυμότειχο.

Μέσα από διαλόγους, αρχειακή έρευνα, συνεντεύξεις, σκαριφήματα, αλληλογραφία και σημειώσεις σε σημερινά και παλαιότερα σημειωματάρια, ξετυλίγεται η ιστορία των συναγωγών

στην Ελλάδα, πολλές από τις οποίες έχουν ήδη κατεδαφιστεί. Στο κείμενο ξαναζωντανεύουν οι αρχιτέκτονες, οι άνθρωποι, οι κοινότητες και οι δωρητές που συνδέθηκαν με την ιστορία τους.

Με πρωταγωνιστές αφανείς ήρωες που τους προσπέρασε η επίσημη ιστορική αφήγηση. Που παίζουν όμως έναν σημαντικό ρόλο στη διάσωση της μνήμης και της ιστορίας των συναγωγών της Ελλάδας. Ιδιαίτερα αυτών που χάθηκαν για πάντα.

Ο αρχιτέκτονας και πολεοδόμος Ηλίας Μεσσίνας έχει ήδη στο ενεργητικό του έντεκα βιβλία και εκατοντάδες δημοσιεύσεις μεταξύ άλλων και για την ιστορία και αρχιτεκτονική των συναγωγών της Ελλάδος, ένα θέμα με το οποίο ασχολείται εδώ και 30 χρόνια. Απόφοιτος του Κολλεγίου Αθηνών, του Yale School of Architecture, της Ακαδημίας Bezalel, του Technion και του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, έχει αναστηλώσει ιστορικές συναγωγές στη Θεσσαλονίκη, τα Τρίκαλα και την Κω. Συντονίζει σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιά και Νήσων τη δημιουργία προστατευτικού στεγάστρου για το ψηφιδωτό της αρχαίας συναγωγής στην Αίγινα. Επιστημονικός σύμβουλος του Υπουργείου Πολιτισμού στη δημιουργία του πρώτου ολοκληρωμένου αρχαιολογικού κτηματολογίου

για τα εβραϊκά μνημεία στην Ελλάδα.

ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

Ορατός και άορατος ρατσισμός τον 21^ο αιώνα

Η δυτική μυωπία, η ισχύς του σεξισμού και η άρνηση του αντισημιτισμού

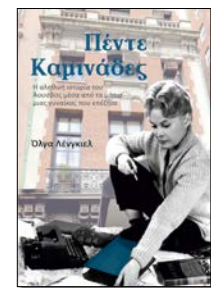
Εκδόσεις Αλεξάνδρεια,
Αθήνα 2022

Το ρατσιστικό φαινόμενο χαρακτηρίζουν καταλυτικές αντιφάσεις. Οι έρευνες ευρωπαϊκών και κρατικών θεσμών δείχνουν ότι οι πολίτες των δυτικών χωρών εμφανίζονται σε ψηλά ποσοστά αντίπαλοι των ρατσιστικών ιδεών. Παράλληλα, ο ρατσισμός συνεχίζει να ασκεί ισχυρή επίδραση.

Παρά την αναίρεσή του από τις επιστήμες και τη διεθνή πολιτική και ηθική καταδίκη του μετά το 1945 (πρώτη αντίφαση), ο ρατσισμός αναβιώνει κατά περιόδους, όπως τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια στην Ευρώπη και ευρύτερα. Παρά την αποδοχή της καταδίκης τους από τους πολίτες (δεύτερη αντίφαση), οι διακρίσεις σταδιακά πείθουν αυξανόμενα ποσοστά πολι-

τών. Και παρά το γεγονός ότι διαδίδονται από ακροδεξιές ομάδες και κόμματα (τρίτη αντίφαση), ο σεξισμός, ο φυλετισμός, ο αντισημιτισμός, η ξενοφοβία, η μισαλλοδοξία κ.ά. απλώνονται ανησυχητικά στις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες.

Σκοπός του βιβλίου είναι να απαντηθεί το ερώτημα γιατί ιδέες επιστημονικά, ηθικά και πολιτικά καταδικασμένες πλανώνται ξανά τον 21ο αιώνα πάνω από την ενωμένη Ευρώπη και όλη τη Δύση. Η ανάλυση δείχνει ότι απαντήσεις σε αυτό το «γιατί» κρύβονται στην αθέατη πλευρά του κοινωνικού φαινομένου, στον άορατο ρατσισμό που διαχέεται στον κόσμο, και ειδικότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα.

ΟΛΓΑ ΛΕΝΓΚΙΕΛ

Πέντε Καμινάδες:

Η αληθινή ιστορία του Άουσβιτς μέσα από τα μάτια μιας γυναίκας που επέζησε

Έκδοση ΕΜΕ,
Γ.Γ. Θρησκευμάτων,
Ινστιτούτο ΤΟΛΙ

Το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος (ΕΜΕ) ανακοινώνει την μεταφρασμένη από τα αγγλι-

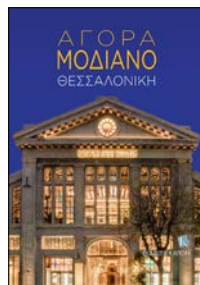
κά έκδοση του βιβλίου της Όλγας Λένγκιελ, Πέντε Καμινάδες: Η αληθινή ιστορία του Άουσβιτς μέσα από τα μάτια μιας γυναίκας που επέζησε.

Η Όλγα εκτοπίστηκε μαζί με τον σύζυγό της, τους δυο γιους τους και τους γονείς της στο Άουσβιτς τον Μάιο του 1944. Ήταν η μόνη από την οικογένειά της που επιβίωσε. Η συγγραφή και έκδοση της μαρτυρίας της, αμέσως μετά τον Πόλεμο (1946-1947), ήταν η απαρχή μιας ακούραστης προσπάθειας ζωής να δια φωτίσει τον κόσμο σχετικά με τις θηριωδίες στο Άουσβιτς, με την ελπίδα τέτοιες φρικαλεότητες να μην ξανασυμβούν.

Τριάντα χρόνια αργότερα, η συγκλονιστική ιστορία της αποτέλεσε μία από τις σπουδαι-

ότερες μαρτυρίες που ενέπνευσαν τον William Styson να γράψει το πολυβραβευμένο μυθιστόρημα, «Η Εκλογή της Σόφι» (Sophie's Choice). Το Olga Lengyel Institute for Holocaust Studies and Human Rights (TOLI), που στεγάζεται στην κομψή της κατοικία στη Νέα Υόρκη και δραστηριοποιείται στην εκπαίδευση μελλοντικών γενεών σχετικά με το Ολοκαύτωμα, άλλες γενοκτονίες και τη σημασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις ΗΠΑ και σε άλλες χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, είναι μέρος της κληρονομιάς της Όλγας. Η παρούσα έκδοση είναι καρπός της στενής συνεργασίας μεταξύ του Ινστιτούτου TOLI, του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος και της Γε-

νικής Γραμματείας Θρησκευμάτων του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, η οποία ανέλαβε τη χρηματοδότηση του έργου.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ

*Αγορά Μοδιάνο
Θεσσαλονίκη*

Εκδόσεις ΚΑΠΙΟΝ, Αθήνα 2023

Η ιστορική Αγορά Μοδιάνο της Θεσσαλονίκης αναγεννήθηκε και αναδείχθηκε σε μια σύγχρονη σκεπαστή αγορά τροφίμων, σε

έναν χώρο υψηλής αισθητικής. Στο πολυτελές λεύκωμα που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Καπόν, αποτυπώνεται ο ετερόκλητος χαρακτήρας της Αγοράς μέσα από μια άριστα επιλεγμένη ποικιλία κειμένων. Κείμενα πολιτικών, πανεπιστημιακών, επιχειρηματιών, αθλητών, θεσμικών φορέων της Θεσσαλονίκης, καλλιτεχνών αλλά και αυθεντικές μαρτυρίες καταστηματαρχών που έζησαν για πολλά χρόνια «Το Μοδιάνο» σκιαγραφούν την ατμόσφαιρα της Αγοράς. Το πλουσιότερο φωτογραφικό υλικό που συνοδεύει την έκδοση αποτυπώνει νοσταλγικά στιγμιότυπα του παρελθόντος αλλά και εικόνες από τη σύγχρονη λειτουργία της Αγοράς.

Ισχυροί Δεσμοί, Μνήμη, Προσφορά και Συνέχεια

Του ΔΑΥΙΔ ΣΑΛΤΙΕΛ

Συνέχεια από τη σελ. 2

του Ολοκαυτώματος και η μάχη κατά του αντισημιτισμού και κάθε μορφής ρατσισμού βρίσκονταν πάγια στο επίκεντρο των προσπαθειών του.

ΣΕ ΑΥΤΗ ΤΗΝ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΣΥΜΒΑΛΕΙ και η εδώ δημοσιευόμενη εργασία της Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Άννας Μπατιστάτου και της Καθηγήτριας Μαρίκας Σύρρου για τη θεωρία της ευγονικής και την ενσωμάτωσή της στη ναζιστική ιδεολογία που οδήγησε στο Ολοκαύτωμα.

ΣΤΙΣ ΦΕΤΙΝΕΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥΣ-ΣΤΑΘΜΟΥΣ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ και μία χαρμόσυνη: Τα 75 χρόνια από την ανεξαρτησία του Κράτους του Ισραήλ. Θεμελιώδεις αρχές, επιτεύγματα, στόχοι και ανάπτυξη συμπυκνώνονται στο άρθρο του Πρέσβη Ισραήλ στην Ελλάδα Νόαμ Κατς. Ο Ελληνικός Εβραϊσμός στέλνει τις ευχές του στο Ισραήλ για ειρήνη και ευημερία, με το βλέμμα στραμμένο στη διαφύλαξη των αρχών της Δημοκρατίας, την πρόοδο, καθώς και την περαιτέρω εμβάθυνση των σχέσεων μεταξύ των λαών της Ελλάδας και του Ισραήλ.

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece

Summary of Contents of Issue 259, vol. 46 • January – June 2023

- ✓ In the main article, entitled "**Strong ties, Remembrance, Contribution and Continuity**", the President of KIS David Saltiel stresses the upgrading of the content of Holocaust Remembrance events in Greece, makes special mention of the loss of Moses Elisaf, his work and legacy and refers to the 75th anniversary of the independence of the State of Israel.
- ✓ As an **obituary for Moses Elisaf**, who passed away on February 17, 2023, we collect characteristic excerpts from the messages dedicated to his memory by personalities who knew his work and collaborated with him.
- ✓ In his article on the occasion of the **75th anniversary of Israel's independence**, the ambassador of Israel to Greece, Mr. Noam Katz, refers to the history, the achievements and the contemporary challenges that Israel is called to face, as well as the relations between Greece and Israel.
- ✓ We publish a feature on the events organized by the **Region of North Macedonia - Thrace** for the 80th anniversary of the deportation of the Jews of the region and their extermination in the Nazi camps. The events were held from February 28 to March 5, 2023 in Kavala, Xanthi, and Drama and from May 5-7, 2023 in Didymoteicho.
- ✓ The "**Never Again Thessaloniki - Auschwitz**" Remembrance March, which this year marked the 80th anniversary of the departure of the first train and the beginning of the deportations of the Jews of Thessaloniki, is presented in an article by Margarita Pournara in "Kathimerini" (22.3.2023), which focuses on the presence and the message of the President of the Republic Katerina Sakellaropoulou who led the march.
- ✓ The "**Theory of Eugenics from the time of Darwin to the Holocaust**" is presented in the study by the Rector of the University of Ioannina, Anna Batistatou, and Professor Marika Sirrou.
- ✓ This issue includes the second part of the essay on "**Alberto Errera and the Sonderkommando**", by professors John Kalef Ezra and Dionysis Drossos, which focuses on the "life of the Sonderkommandos of Auschwitz".
- ✓ The second and final part of study of the lawyer and writer Christos Moulias on the **Jewish Community of Patras**, is published here.
- ✓ The study of the lawyer and historian Thrasylvoulos Papatratis on **Anti-Semitism in Crete** is completed with its third and last part published in this issue.
- ✓ In the column "Personalities of the Greek Jewry" we present the work and life of Victor Sol. Venouziou on the occasion of the circulation of his biography entitled "**Remembering the past I envision the future. Aspects of a troubled and fortunate life**".
- ✓ We publish an article about Beatriki Saias-Magrizou's book "**The bracelet of fire**", which was transferred to the small screen as a television series by the national TV ERT, on the subject of the author's family history during the Holocaust.
- ✓ We present the content of the **digital Archive of the Synagogues of Greece by the architect Elias Messinas**, who donated it to KIS, enriching the Organization's archive in the fields of history and architecture of the synagogues throughout Greece.
- ✓ The issue closes with **book reviews**.

Cover illustration: *Snapshot from the Remembrance March in Kavala, marking the 80th anniversary of the deportation of the city's Jews.*

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ.Ε. Δαυίδ Σαλιτιέλ • ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ-ΥΛΗΣ: Έφη Εζρατί

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Βουλής 36 • 105 57 Αθήνα Τηλ. 210 - 3244315-8

E-mail: info@kis.gr • Web site: http://www.kis.gr • Κωδικός εντύπου: 3502

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μιχάλης Κύρκος, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους. – Διανέμεται δωρεάν

Τα τεύχη των Χρονικών είναι αναρτημένα στον ιστότοπο του Κ.Ι.Σ.Ε.

